

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії**

**ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
МІСТА КРИВИЙ РІГ У 1920 – 1930- ті рр.» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ
ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота студента
групи ІС-м-24
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія та громадянська освіта)
Бебика Максима Едуардовича
Керівник доктор історичних наук,
доцент, професор кафедри історії
Романець Н.Р.

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Бебик Максим Едуардович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Максим Бебик

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	6
1.2. Структура джерельної бази	Ошибка! Закладка не определена.
1.3. Методологія та методи дослідження	15
Висновки до 1 розділу.	17
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТА КРИВИЙ РІГ В 1920 – 1930- ті рр.....	Ошибка! Закладка не определена.
2.1. Відновлення економіки міста Кривий Ріг в період непу (1921-1928 рр.).	Ошибка! Закладка не определена.
2.2. Економічний розвиток міста Кривий Ріг в умовах прискореної індустріалізації (1929-1939 рр.).	29
2.3. Зміни в соціально-економічному становищі робітників.	41
Висновки до 2 розділу.	54
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТА КРИВИЙ РІГ В 1920 – 1930- ті рр.».....	57
3.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці.....	57
3.2. Методика вивчення теми «Соціально-економічний розвиток міста Кривий Ріг в 1920-1930-ті рр.» засобами сучасної історичної освіти.	65
Висновки до 3 розділу.	71
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	76
ДОДАТКИ.....	80

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення соціально-економічного розвитку міста Кривий Ріг у період 1920–1930-х рр. має важливе значення як з точки зору регіональної історії, так і у контексті загальної історії України. В ті часи Кривий Ріг починає відігравати роль важливого стратегічного об'єкта, основою промислового розвитку якого був видобуток залізної руди та металургія.

Цей період відзначається суттєвими трансформаціями. Внаслідок подій які відбувалися в 1917–1920 рр. Кривий Ріг зазнав значних руйнувань, головна галузь – гірничодобувна, залізорудна практично зупинилася. В період непу в Кривому Розі розпочинаються масштабні відновлювальні роботи, ремонтуються зруйновані підприємства. У 1920-х рр. основна увага приділялась відновленню шахт та рудників, які були зруйновані війною. Відкривалися дрібні кооперативи, майстерні, частково відновилася торгівля.

В часи індустріалізації Кривий Ріг став одним з центрів індустріалізації УСРР. Розпочалася інтенсивна механізація та масове будівництво шахт, рудників, заводів, зокрема Криворізького металургійного заводу, розвиток Криворізького залізорудного басейну. Значні інвестиції йшли у видобуток залізної руди для потреб металургії. Для залучення робочої сила в місто прибували мігранти з інших регіонів УСРР, за рахунок чого населення міста швидко зростало. Зміни у соціальному становищі робітників вплинуло на соціальну структуру та повсякденне життя містян.

Актуальність обраної теми зростає з огляду на події широкомасштабної російсько-української війни, яка супроводжується значними руйнаціями промислових підприємств, інфраструктури, житлових будинків. У післявоєнний період Україні, зокрема і Кривому Рогу, потрібно буде відбудовувати свою економіку, а тому потрібно враховувати історичний досвід 1920–1930-х рр.: досягнення і прорахунки.

Мета магістерської роботи полягає у тому, щоб на основі опрацювання історичних джерел, досягнень та здобутків історіографії, об'єктивно, комплексно охарактеризувати соціально-економічний розвиток міста Кривий Ріг в 1920–1930-ті рр. з можливістю використання отриманих результатів в шкільній історичній освіті.

Відповідно до мети сформульовано такі завдання дослідження:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми;
- розкрити основні особливості відновлення економіки Кривого Рогу в умовах нової економічної політики;
- дослідити вплив прискореної індустріалізації на розвиток економіки міста;
- розглянути зміни в соціально-економічному становищі робітників міста Кривий Ріг в 1920–1930-ті рр.;
- розробити методiku використання дослідження в шкільній історичній освіті.

Об'єктом дослідження є процес навчання історії в середній школі.

Предмет дослідження: вивчення теми «Соціально-економічний розвиток міста Кривий Ріг у 1920–1930-ті рр.» в шкільному курсі історії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1920–1930-ті рр. – період нової економічної політики та сталінської індустріалізації. Нижньою межею даного дослідження виступає 1921 р. – початок непу. Верхня межа – 1939 р. обумовлена початком Другої світової війни.

Географічні межі роботи окреслені територією міста Кривий Ріг в період 1920–1930-х рр.

Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань використані наступні **методи:**

- загальнонаукові – порівняльного аналізу;
- спеціально-історичні – синхроністично-хронологічний, порівняльно - історичний;

- теоретичні методи науково-педагогічного дослідження – теоретичне узагальнення педагогічного досвіду, розробка методики роботи з обраної теми на уроках історії.

Практичне значення одержаних результатів: результати кваліфікаційної роботи можуть бути використані вчителями при викладанні тем «Суспільно-політичне життя в Україні в роки непу», «Форсована індустріалізація» в шкільному курсі історії.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що нараховує 37 джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Проблема соціально-економічного розвитку Кривого Рогу в 1920–1930-х рр. посідає помітне місце у вітчизняній історіографії як регіонального, так і загальноукраїнського рівня, в якій характеризується роль Криворіжжя в радянській економіці. Історіографію дослідження можна розподілити на радянську та сучасну вітчизняну. До першої належать праці радянських істориків, які здебільшого мали ідеологічно забарвлений характер і розглядали розвиток міста як наслідок успішного здійснення політики індустріалізації. У радянських дослідження окремо підкреслювалася роль партійних і державних органів у перетворенні Кривого Рогу на великий індустріальний центр.

Одним з перших досліджень, яке приділяє увагу історії Кривого Рогу в радянський період, є колективна монографія Г. Малахова, А. Шостака, Н. Старикова «Історія гірничої справи в Криворізькому басейні» [12]. Праця базується на архівних документах Дніпропетровського обласного краєзнавчого музею, матеріалах рудників Криворізького басейну, виробничих звітах трестів і маркшейдерських даних. В ній автори всебічно розглянули процеси становлення та еволюції гірничої промисловості від часу відкриття родовища до періоду радянської індустріалізації. Особливу увагу приділено технологічним аспектам та еволюції видобутку залізної руди, механізації виробництва, упровадженню нових методів праці. Видання виступає важливим джерелом, що дає можливість комплексно оцінити процеси індустріалізації Кривого Рогу, зрозуміти масштаби розвитку гірничої промисловості.

Дослідження В. Прохорова, Б. Деда, В. Горяного «Криворізький метал» [27] відображає історію становлення та діяльності одного з

найважливіших промислових підприємств важкої промисловості регіону – Криворізького металургійного заводу. У праці використано значний масив газетних, архівних і документальних матеріалів, що дозволяє простежити динаміку розвитку металургійної галузі, роль трудових колективів, впровадження технічних новацій та вплив загальнодержавних соціально-економічних процесів на промислове зростання міста.

Значний внесок у вивчення соціально-економічної історії Кривого Рогу зробили праці П. Вагратюка та А. Дольчука [7, 10]. Зокрема, в праці «Рудна скарбниця Півдня» [7] розповідається про виникнення Криворізького залізорудного басейну, його розвиток в радянський період. Автори переважно звертають увагу на розбудову підприємств, характеризують їх поетапний розвиток.

В історико-економічному нарисі П. Вагратюк та А. Дольчук докладніше розглядають роки непу, підкреслюється роль Кривого Рогу як великого центру гірничо-металургійної промисловості, важливість радянської індустріалізації для міста. Наголошується на технічних досягненнях, масштабах виробництва, соціальних здобутках в контексті планової економіки. В праці можна простежити, як тодішня місцева регіональна історіографія формувала уявлення про індустріалізацію й роль міста в економіці УРСР та СРСР [10].

В книзі «Історія міст та сіл Дніпропетровської області» [6] представлені конкретні відомості про створення підприємств, реконструкцію рудників та розвиток механізації у гірничій галузі, а також хронологія подій, згадки про ключові інфраструктурні об'єкти.

В путівнику-довіднику П. Вагратюка [29] містяться відомості про видатних людей і події, пам'ятники і пам'ятні місця, вулиці, підприємства й установи, інститути і технікуми, парки і стадіони та ін. Зокрема охарактеризовано формування транспортного сполучення міста.

У праці М. Гірчука та М. Хоцького «Руда і люди. Нариси з історії Криворізького рудника ім. Кірова» [8] описується історія одного з перших

рудоуправлінь – ім. Артема, створеного на базі колишнього Галківського рудника. Автори характеризують діяльність підприємства, що дозволяє реконструювати економічний та соціальний розвиток Криворіжжя у 1920–1930-х рр.

Разом із тим, зазначені вище праці потребують критичного підходу, адже створені в умовах радянської ідеологічної системи, вони відображають події переважно з позицій офіційної радянської історії. У дослідженнях радянських істориків простежується ідеалізація партійного керівництва, звеличення «соціалістичних досягнень», замовчування соціальних проблем, важких умов праці, низького рівня життя робітників тощо. Ці роботи написані на основі офіційних звітів партійних органів, тому їхня достовірність обмежена рамками дозволеного ідеологічного наративу. Але ця література є важливим джерелом, що дозволяє простежити економічні тенденції, адміністративні рішення та промислові досягнення Криворіжжя.

Суттєве розширення джерельної бази та переосмислення проблеми відбулося після здобуття Україною незалежності. В сучасній українській історіографії спостерігається поступовий перехід від ідеологізованих радянських інтерпретацій до наукового, комплексного аналізу соціально-економічних процесів у Кривому Розі в міжвоєнний період. Сучасні історики та краєзнавці у своїх працях аналізують економічні, соціальні аспекти розвитку міста, розкривають складні процеси формування робітничого середовища, житлово-побутових умов, ролі місцевої промисловості у загальносоюзному господарському комплексі.

В виданні «Криворізький залізорудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд» вперше систематизовано матеріали про становлення та розвиток Криворізького залізорудного басейну. Розкрито етапи формування виробничої бази, описано зміни у способах видобутку руди, механізації та організації праці, що дозволяє простежити перехід від відновлення після Першої світової війни та революційних подій до форсованої індустріалізації [11].

Монографія Л. Дояр «Криворіжжя – рідний край: сторінки історії» поєднує локальний та загальноісторичний аналіз, висвітлюючи, як політичні та економічні процеси 1920-х рр. позначилися на соціально-економічному житті Криворіжжя. Авторка розглядає поетапне формування і розвиток рудникової галузі, її стан на початку 1920-х рр. [9].

В праці О. Мельника «Криворізька міськрада в 1920–1941 роках», детально розглянуто становлення Криворізької міськради як інструменту державної влади радянського типу, її структуру, функції та взаємодію з партійними органами. Простежується, як централізована політика впливала на місцевий економічний розвиток, розподіл ресурсів, організацію праці та соціальну сферу. Висвітлюється як партійна система фактично підпорядковувала місцеве самоврядування, що призвело до формування адміністративно-командної моделі управління [16].

В нарисі О. Мельника та І. Стеблиної «Тернівська земля – перлина Криворіжжя (1750–1950)» охарактеризовано розвиток Присаксаганського регіону, який нині входить до складу Тернівського району Кривого Рогу. Через мікроісторичний підхід автори показують, як політика індустріалізації впливала на конкретну територію, висвітлюють життя місцевих мешканців у 1920–1930-х рр., умов праці на шахтах і рудниках та наслідки радянської політики [26].

В дослідженні «Кривий Ріг: погляд через століття» О. Мельник та І. Стеблина простежують динаміку економічних процесів від моменту надання Кривому Рогу статусу міста у 1919 р. У роботі значну увагу приділено становленню міської інфраструктури, відновленню гірничорудної галузі у 1920-х рр. та її в подальшій механізації в період форсованої індустріалізації [15].

В колективній праці Н. Іщенко, І. Рукавицина, Ю. Вилкула, С. Ступника «Залізорудне Криворіжжя: погляд довжиною в 135 років» представлені численні фотографії, які наочно відображають етапи формування промислового потенціалу Кривбасу. Матеріали дозволяють

побачити становлення гірничорудних підприємств, реконструкцію шахт і рудників. В праці були використані джерела та фотоматеріали з фондів Криворізького історико-краєзнавчого музею, Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, геолого-мінералогічного музею КНУ. На світлинах відображені умови праці робітників, інфраструктура міста в період перших п'ятирічок. Матеріали показують еволюцію технологій видобутку залізної руди, механізацію процесів виробництва у 1920–1930-ті рр. [5].

Важливим узагальнюючим дослідженням, яке характеризує соціально-економічний розвиток Кривого Рогу в 1920–1930-х рр. стала «Історична енциклопедія Криворіжжя». В цьому виданні О. Мельник, С. Балабанов систематизували історію міста, вписавши окремі події, персоналії у ширший контекст розвитку промислового регіону. Важливим є те, що другий розділ книги охоплює саме період нової економічної політики та початку індустріалізації, що дозволяє простежити, як формувалися основи соціально-економічного обличчя Кривого Рогу як центру гірничорудної промисловості України. В праці охарактеризовано період у реальному соціально-економічному контексті, спираючись на архівні документи. Завдяки цьому в книзі висвітлено маловідомі сторінки розвитку міського господарства, підприємств, суспільні аспекти та соціально-економічні наслідки непу та форсованої індустріалізації [25].

Також сучасна українська історіографія переосмислює таке явище як радянське соціалістичне змагання. Зокрема в статті А. Дольчука «Соціалістичне змагання під сучасним кутом зору» аналізується одне з ключових соціально-економічних явищ радянської доби, яке безпосередньо впливало на формування трудової культури, організацію виробництва та систему стимулювання праці в індустріальних центрах, зокрема в гірничорудній промисловості Кривбасу [19, с. 122].

Дослідник вказує, що система соціалістичного змагання була побудована на ідеалізованих партійних догмах, які суперечили законам

економічного розвитку та природним потребам людини. Разом із тим автор підкреслює, що успіхи часто були формальними або штучно перебільшеними, а реальне підвищення ефективності забезпечувалось не змаганнями, а механізацією виробництва, реконструкцією шахт, підготовкою інженерно-технічних кадрів.

В статті О. Мельника «З історії Соцміста (30-ті роки ХХ ст.)» [13] розкрито один із ключових аспектів індустріалізації, а саме – формування нового міського простору та соціальної інфраструктури, безпосередньо пов'язаних із будівництвом металургійного заводу й появою нового робітничого району Соцміста. Автор показує, що попри грандіозні плани радянської влади, нестача будматеріалів, дефіцит робочої сили, низька організація праці та Голодомор 1932–1933 рр. гальмували реалізацію проекту. В праці розкривається специфіка урбаністичного розвитку Криворіжжя у добу індустріалізації, зокрема співвідношення між державним плануванням, ресурсними можливостями та соціальними наслідками.

Окрему групу досліджень, пов'язаних із соціально-економічним розвитком Кривого Рогу в 1920–1930-х рр., становлять праці, що висвітлюють процеси колективізації та політичних репресій, які суттєво вплинули на економічне й суспільне життя міста. Так, в статті О. Мельника «Сільське Криворіжжя в 1928–1932 роках» проаналізовано соціально-економічні процеси в сільській місцевості Криворіжжя у контексті здійснення політики суцільної колективізації, розкуркулення, податкового тиску та хлібозаготівельних кампаній. Матеріал розкриває специфіку регіону, де поєднувалися аграрні та промислові чинники: наявність потужного гірничо-металургійного комплексу вплинула на міграцію робочої сили з села [14].

В статті О. Мельника «Репресії 1937–1938 рр. у Кривому Розі у світлі статистики» досліджено один із найтрагічніших аспектів історії радянського періоду – масові політичні репресії, які безпосередньо вплинули на промисловий потенціал та кадрову структуру Криворіжжя. Спираючись

на архівні матеріали Державного архіву Дніпропетровської області, публікації в місцевій газеті «Червоний гірник», науковець здійснює систематизований аналіз 1878 задокументованих випадків репресій проти мешканців міста. Найчисельнішу групу жертв репресій становили саме робітники та інженерно-технічний персонал гірничорудного сектору – основної галузі, яка визначала економічний профіль міста. Також дослідник зазначає що кількість репресованих може бути більшою мінімум на 20%, адже третина архівно-слідчих справ Дніпропетровського обласного управління НКВС були втрачені в часи Другої світової війни. В статті вказується, що індустріалізація супроводжувалася системним нищенням технічної еліти, порушенням нормального функціонування виробництва та формуванням атмосфери страху, яка суттєво впливала на суспільно-економічне життя містян [21].

В наукових розвідках В. Скрипнікова [20], С. Парнака, Г. Смірнова, В. Євтехова [18] детально розкрито діяльність Едуарда Фукса –одного з провідних геологів, який відіграв ключову роль у становленні геологорозвідувальної та промислової бази Кривбасу в період відновлення господарства та під час перших п'ятирічок. В 1930-ті рр. він потрапив під прес репресій, після реабілітації про науковця фактично не згадували. Автори простежують, як наукові дослідження та організаційні ініціативи Едуарда Фукса сприяли формуванню промислового потенціалу регіону, забезпеченню кадрами новостворених підприємств і розвитку гірничої освіти, зокрема, заснуванню Криворізького вечірнього робітничого технікуму.

В сучасній українській історіографії значне місце займають дослідження, в яких аналізуються процеси формування промислової інфраструктури, зайнятості населення, організації праці та соціального забезпечення в умовах становлення командно-адміністративної системи.

Так, в праці О. Мовчан «Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.» [28] розкрито основні напрями соціально-економічних трансформацій доби нової економічної політики та форсованої індустріалізації, які

проходили в УСРР, що охоплюють такі аспекти, як зайнятість і безробіття, професійна підготовка кадрів, житлове забезпечення, умови праці, охорона здоров'я та соціальне страхування.

В цілому, в новітніх розвідках українських істориків простежується переосмислення радянської історіографії, яка традиційно розглядала соціально-економічний розвиток Криворіжжя 1920–1930-ті рр. виключно через призму «успіхів соціалістичного будівництва». На відміну від цього підходу сучасні дослідження орієнтовані на виявлення реального становища робітничого населення, соціальних проблем і суперечностей індустріальної модернізації.

Таким чином, зазначена література становить важливий етап у розвитку історіографії проблеми, оскільки поєднує аналіз економічних показників із вивченням соціальної динаміки та повсякденного життя населення, розширюючи уявлення про соціально-економічний розвиток Криворіжжя в 1920–1930-х рр.

Отже, проблема соціально-економічного розвитку Кривого Рогу в 1920–1930-х рр. має достатньо широку наукову розробку. Якщо у радянський період переважали ідеологізовані праці, спрямовані на підкреслення «успіхів соціалістичного будівництва», то сучасні дослідники звертаються до комплексного, об'єктивного вивчення процесів індустріалізації та соціальних змін у місті.

1.2. Структура джерельної бази

Дослідження соціально-економічного розвитку Кривого Рогу у 1920–1930-х рр. потребує опори на джерельну базу, яка дозволяє не лише відтворити хронологію подій, а й глибше зрозуміти специфіку функціонування місцевої економіки, особливості політичного життя та соціальні зміни у період становлення радянського режиму.

Використані під час написання кваліфікаційної роботи джерела належить до писемних, опублікованих. За принципом походження та функціональним призначенням опубліковані джерела можна поділити на такі групи:

1) Директивні (нормативні) складають постанови ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, РНК УСРР та СРСР, Криворізького окрпарткому тощо, які визначали політику влади у сферах економіки, промисловості, соціальній політиці Криворіжжя. Вони відображають ключові риси радянської політики та становлення радянської моделі управління. Наприклад, постанова Ради Української трудової армії від 15 червня 1920 р. дозволяє простежити процес встановлення жорсткого централізованого контролю над роботою підприємств Криворізького регіону.

2) Діловодні (звітні) представлені наступними інформаційними матеріалами: доповідні записки, звіти Криворізького міськкому партії, міськради, окрвиконкому. Ця група джерел висвітлює суспільно-політичний стан, економічне життя Криворіжжя та перебіг відбудовчих робіт у гірничій галузі в період з 1918 до 1927 років. Вона є важливою для дослідження процесів соціально-економічного відновлення у Криворізькому регіоні, стану підприємств гірничорудної галузі. Вони відображають діяльність міської ради, виконкомів та партійних органів у сфері управління підприємствами й організації праці в умовах становлення командно-адміністративної системи.

3) Матеріали періодичної преси, які були опубліковані у регіональній пресі 1920-1930-х рр. Вони є надзвичайно цінними, оскільки дозволяють простежити процеси соціально-економічної трансформації в умовах радянського режиму, коли країна переживала період нової економічної політики. В даних матеріалах зафіксовані зміни у виробничій сфері, працевлаштуванні, організації праці, розвитку інфраструктури, житловому будівництві, а також соціально-побутові аспекти життя робітничих родин.

Використання даної групи джерел потребує критичного підходу, адже публікації 1920-1930-х рр. формувалися в умовах посилення ідеологічного

контролю з боку радянської влади. Преса поступово ставала інструментом утвердження офіційної політики, насамперед ідеї відбудови народного господарства на соціалістичних засадах, виховання «нової людини» та формування її лояльності до державного режиму.

Попри це матеріали преси мають значну джерельну цінність, оскільки дає змогу дослідити повсякденне життя регіону, динаміку становлення Криворізького промислового району, соціальні відносини та настрої місцевого населення. Вони відображають локальну специфіку соціально-економічних процесів, дозволяють дослідити механізми взаємодії між місцевими громадами та владними структурами.

Отже, джерельна база з історії Криворіжжя 1920–1930-х рр. репрезентована опублікованими джерелами. Документи та матеріали періодичної преси дозволяють простежити складні процеси соціально-економічного розвитку регіону, а також вплив загальносоюзної політики на життя населення. Загалом же розглянутий комплекс джерел характеризується репрезентативністю і є достатнім для вирішення всього спектру дослідницьких завдань роботи.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічну основу дослідження становить сукупність наукових принципів і підходів, що забезпечують об'єктивність, системність і послідовність вивчення теми. У процесі дослідження було застосовано принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності та системності.

Принцип історизму передбачає розгляд подій і процесів у їх розвитку, у взаємозв'язку з конкретними історичними умовами, що дозволяє простежити еволюцію соціально-економічного життя Кривого Рогу в контексті загальноукраїнських трансформацій міжвоєнного періоду. В межах цього принципу була розглянута, як нова економічна політика радянської влади

1920-х рр. вплинула на відновлення промисловості Кривого Рогу, а також як політика форсованої індустріалізації 1930-х рр. зумовила економічні та соціальні трансформації міста.

Принцип об'єктивності забезпечив неупереджений аналіз історичних фактів на основі джерел і наукової літератури, без ідеологічних оцінок та суб'єктивних інтерпретацій.

Принцип системності дозволяє розглянути соціально-економічний розвиток міста як цілісне явище, у структурі якого взаємодіють економічні та соціальні фактори. Він дає можливість розглядати соціально-економічний розвиток міста як цілісний процес, у якому взаємодіють економічні, соціальні, демографічні й культурні чинники. Так, промислове зростання було проаналізовано у взаємозв'язку з розвитком соціальної інфраструктури, зміною структури населення та рівнем життя робітників.

Дані принципи були реалізовані шляхом застосування наступних методів: загальнонаукових (порівняльного аналізу), спеціально-історичних та теоретичних методів науково-педагогічного дослідження.

Метод порівняльного аналізу дозволив порівняти соціально-економічні процеси у Кривому Розі, які відбувалися в період нової економічної політики та форсованої індустріалізації. Це дало змогу визначити специфіку індустріального розвитку Кривого Рогу, темпи зростання видобутку руди, рівень зайнятості та соціальних змін у міжвоєнний період.

У процесі дослідження застосовано систему спеціально-історичних методів, що дозволили здійснити поглиблений аналіз соціально-економічного розвитку міста Кривий Ріг у 1920–1930-х рр. Зокрема для дослідження були застосовані проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи. Проблемно-хронологічний метод полягав у розчленуванні теми на декілька більш вузьких і взаємопов'язаних проблем, кожену із яких було розглянуто у хронологічній та логічній послідовності. Він дозволив простежити послідовність основних подій і процесів, пов'язаних із соціально-економічним розвитком міста упродовж 1920–1930-х рр., а також

визначити причинно-наслідкові зв'язки між ними. Зокрема, завдяки йому було досліджено етапи переходу від політики воєнного комунізму до непу, відновлення підприємств гірничорудної галузі, а також процеси форсованої індустріалізації 1930-х рр.

Порівняльно-історичний метод дає можливість порівняти інформаційну складову історіографічної та джерельної бази дослідження, було проаналізовано радянські та сучасні українські дослідження про Криворіжжя у міжвоєнний період.

За допомогою теоретичного методу науково-педагогічного дослідження, було проаналізовано та систематизовано науково-методичні підходи до викладання теми радянської нової економічної політики та індустріалізації у шкільному курсі історії. Для адаптації результату дослідження до освітнього процесу було розроблено позакласний захід створено навчальні завдання з аналізом джерел та візуальних матеріалів, що розкривають соціально-економічні зміни у Кривому Розі 1920–1930-х рр.

Отже, поєднання зазначених принципів і методів забезпечило цілісність, наукову обґрунтованість та практичну спрямованість дослідження, що дозволило досягти поставленої мети дослідження та виконати всі визначені завдання.

Висновки до 1 розділу

За підсумками проведеного аналізу історіографії можна зробити висновок, що в радянський період питання розвитку міста розглядалося переважно крізь призму офіційної ідеології, що зумовлювало акцент на «успіхах соціалістичного будівництва» та ідеалізації партійного керівництва. Сучасна українська історіографія характеризується об'єктивним, критичним підходом, спрямованим на виявлення реальних соціально-економічних

процесів, повсякденного життя населення, умов праці та впливу індустріалізації на соціальну структуру міста.

Джерельна база дослідження соціально-економічного розвитку міста в міжвоєнний період представлена писемними, опублікованими джерелами: документами – директивними, діловодними та матеріалами періодичної преси. Дослідження джерельної бази дозволило простежити складні процеси соціально-економічного відновлення регіону.

Методологія дослідження виступає ключовим інструментом у досягненні поставленої мети. Використані методологічні підходи дали змогу комплексно й всебічно проаналізувати дане питання та на базі методичної розробки адаптувати його до вивчення у шкільному курсі з історії.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТА КРИВИЙ РІГ В 1920–1930-ті рр.

2.1. Відновлення економіки міста Кривий Ріг в період непу (1921–1928 рр.)

Нова економічна політика – це економічний курс, проголошений Х з'їздом РКП(б) у березні 1921 р. на зміну політиці воєнного комунізму, яка призвела до занепаду народного господарства та викликала невдоволення серед усіх верств населення. Її характерною рисою було синхронне функціонування торговельних закладів, промислових підприємств, кустарних промислів і приватних селянських господарств. В Кривому Розі першої половини 1920-х рр. місцева влада підтримувала розвиток приватного сектору, але комуністична партія ставилася до приватного підприємства по різному, залежно від політико-економічних завдань [25, с. 461].

У 1923 р. Кривий Ріг став центром округу, який об'єднував 18 сільських районів. До нього входив також перший внутрішній міський Залізорудний район [29, с. 17]. З початком непу значення міської ради у соціально-економічному розвитку Криворізького басейну зросло, адже саме на місцеву владу було покладено завдання відновлення господарства. Зростання ролі міської ради та повітового (пізніше окружного) виконкому забезпечили суттєві надходження до місцевого бюджету за рахунок орендних платежів і податків з приватного сектора та місцевих підприємств. Отримані кошти давали змогу самостійно розв'язувати багато соціально-економічних питань.

У 1920-ті рр. у міськради була певна автономія у вирішенні питань господарського та культурного розвитку міста й рудничного району. Згідно із законом рада визнавалася найвищим органом влади у Кривому Розі та мала право самостійно ухвалювати рішення. Але політичний контроль залишався у руках правлячої більшовицької партії, яка, маючи чисельну фракцію в

міській раді, могла реалізовувати всі партійні установки. Внаслідок цього міськрада у своїй роботі повністю залежала від міського партійного комітету, що постійно втручався в її діяльність, особливо під час ухвалення кадрових та організаційних рішень [16, с. 104].

Проведене урядом наприкінці 1921 р. трестування промисловості призвело до передачі найбільш прибуткових підприємств, зокрема заводу «Пневматик», у підпорядкування наркоматам. Це суттєво позначилося на зменшенні надходжень до місцевого бюджету.

У першій половині 1920-х рр. діяльність міськради була зосереджена на поверненні низки підприємств та передачі інших до складу місцевої промисловості, передусім тих, що займалися переробкою сировини й забезпеченням місцевих потреб. З 1924 р. місцеву промисловість було включено до окружного та міського бюджетів [16, с. 112]. Для відновлення місцевої промисловості міськрада здавала підприємства в оренду на пільгових умовах, щоб запобігти їх закриттю та зростанню безробіття. Завдяки цьому у 1924 р. в оренду було передано 57 підприємств, а у 1925 р. – вже 130. Така діяльність міськради прискорила відновлення промисловості та перехід на господарський розрахунок, на який планувалося перевести всі державні підприємства, які були підпорядковані місцевій владі. Загалом у своїй роботі міська рада прагнула забезпечити господарську самостійність промислового сектору та нарощення обсягів виробництва, що, своєю чергою, сприяло зростанню надходжень до міського бюджету [16, с. 105]. Але орендна плата до місцевого бюджету надходила погано, у 1924/25 р. з передбачених 81 311 крб фактично отримано лише 51 245 крб. Також не було виконано в повному обсязі ремонтних робіт на підприємствах, передбачених орендними угодами. Багато підприємців ігнорували умови договорів: із 130 укладених угод лише 49 були виконані повністю [16, с. 113].

Важливе місце займав і розвиток кустарної промисловості. Кустарні промисли становили особливий соціально-економічний тип господарства. Як найчисельніша група підприємців, кустарі, особливо у сільській місцевості,

формували професійну групу, що задовольняла попит населення на засобами виробництва, компенсуючи їхній дефіцит у державному секторі [25, с. 462]. Було проведено кооперування ремісників, яких частково забезпечували сировиною, напівфабрикатами, кредитами та різними пільгами. Завдяки цим заходам обсяг валової продукції кустарів зріс із 83 тис. крб у 1924 р. до 123 тис. у 1928 р., що сприяло насиченню місцевого ринку товарами широкого вжитку [16, с. 105].

Особлива увага приділялася розвитку торгівлі. Кооперативам, приватним підприємцям та державним установам передавали в оренду торгові приміщення, склади й інвентар. Було відновлено роботу міського базару та кількох ринків, а також запроваджено проведення щорічного ярмарку у серпні [16, с. 105].

Формування мережі приватних торговельних закладів відбувалося не лише завдяки ініціативі населення, а й у результаті регулятивної політики влади. Було запроваджено п'ятирозрядну систему власних торгових точок, що виникла на основі виявлення суб'єктів оподаткування та вибіркової видачі патентів на індивідуальну торгівлю [25, с. 461]. Значна робота проводилась в напрямку регулювання та зниження цін, проте з 1926 р. місцева влада не враховувала реальні можливості підприємств і специфіку регіонального ринку, вдавалася до адміністративного тиску. У результаті це спричиняло збитки та згортання діяльності, особливо в торгівлі, що фактично призводило до товарного дефіциту. Міськрада та окружний виконком докладали значних зусиль, щоб своєчасно забезпечувати населення товарами. Це дало змогу в другій половині 1920-х рр. стабілізувати ціни, частково задовольнити попит і зменшити рівень спекуляції. Однак через зростання диспропорцій у народному господарстві країни та недовиконання планів з виробництва товарів широкого вжитку можливості повного забезпечення попиту не могли бути реалізовані [16, с. 105].

З метою посилення ділової активності та збільшення випуску продукції держава широко застосовувала денаціоналізацію дрібних підприємств. В

Кривому Розі у 1923/24 р. колишнім власникам повернули 43 млини, у 1924/25 р. – 7 млинів, 2 маслозаводи, цегельний завод та миловарню, у 1925/26 р. – 5 млинів, 5 маслозаводів і цегельний завод. Загалом за зазначений період денационалізовано підприємства на суму 306 658 крб. При цьому у 1924/25 операційному році планувалося отримати 118 000 крб прибутку від місцевої промисловості, однак фактично надійшло в два рази менше, лише 57 700 крб [16, с. 113].

Станом на 1 жовтня 1926 р. до складу місцевої промисловості округу входило 181 підприємство, які за своїм значенням поділялися на підприємства окружного та районного рівня [16, с. 113].

В період непу також розпочалося відновлення гірничорудної галузі, яке на початку 1920-х рр. зіткнулося з наступними проблемами. Внаслідок бойових дій, які проходили на території України в періоди першої світової війни, революції, Криворізький гірничорудний басейн був фактично повністю зруйнований: шахти та кар'єри були затоплені, водовідлив не проводився. Більшість рудників припинили водовідлив з квітня 1918 р. Деякі продовжували невелику роботу і підтримували водовідлив до 1 березня 1919 р. [1, с. 52]. У підземних виробках спостерігалися суцільні обвали, стволи шахт стали непридатними та потребували ремонту [10, с. 55]. Наземні споруди були знищені або пошкоджені. Однією з причин було те, що капітальний ремонт будівель та споруд не проводився з 1915 р. [1, с. 52]. Від багатьох рудничних бараків (казарм) та інших будівель (магазинів, складів та ін.) фактично, окрім фундаменту, нічого не лишилося [11, с. 101], внаслідок чого техніка та інше майно знаходилися під відкритим небом. Багато машин, насосів та інших установок через відсутність мастила іржавіла [2, с. 20]. Частина обладнання зносилася і стала непридатною, інша частина – була вивезена. Обладнання, що залишилося, потребувало ремонту [12, с. 108]. Збитки від пошкоджень становили 124,3 млн крб за цінами 1913 р. [7, с. 68].

Значно зменшується чисельність робітників: якщо в 1913 р. вона становила 24 тис. осіб, то в 1920 р. – лише 1021 чоловік, з них 365 сторожів,

10 техніків і інженерів, трохи більше 600 робітників різних професій [8, с. 26]. На початку 1921 р. на рудниках вже працювало 2000 робітників, однак переважну їх більшість становили вартові, які охороняли рудничне майно [11, с. 101]. Технологія видобутку залізної руди залишалась нерозвинутою, тому переважала важка ручна праця [9, с. 37].

З лютого 1920 р. Кривбас було передано у підпорядкування Катеринославської РНГ, яка організувала охорону рудників. З 16 квітня 1920 р. РПО оголосило трудову мобілізацію кваліфікованих шахтарів віком від 18 до 55 років та інших фахівців гірничої справи. З вересня 1920 р. Криворізьке районне рудничне управління «Райруда» переходить під керівництво об'єднання «Укрруда» (м. Харків). Тоді ж до Кривого Рогу прибула комісія «Головруди» (м. Москва) для організації пуску рудників [26, с. 82].

Згідно з постановою ради Української трудової армії від 15 жовтня 1920 р. «Положення про мілітаризацію Криворізького рудного району» всі гірничі підприємства в Криворізькому районі мілітаризуються та оголошуються єдиною економічною та військово-адміністративною одиницею. Усі технічні споруди, матеріали, споруди та майно Криворізьких гірничих підприємств були націоналізовані, в басейні вводився воєнний стан [2, с. 15].

На початку 1921 р. під час воєнного стану діяли комендатури, де працювали 1000 трудармійців, які відбудовували шахти та захищали рудники від нападів злочинців [7, с. 68]. На території Криворізького району засновується три дільничні комендатури: одна – для південної групи рудників, друга – для центральних, а третя – для рудників, розташованих на півночі біля Жовтої річці [2, с. 16]. Недостатня кількість матеріалів, робочої сили та майже повна відсутність транспорту і особливо автотранспорту не давали можливості вжити негайних заходів щодо відновлення рудників [1, с. 54].

Також відновленню перешкождали аварії, які траплялися на рудниках на початку 1920-х рр. Так, внаслідок аварії на руднику ім. Артема згоріли

млин і майстерня, на буровугільній шахті трапився вибух парового котла [9, с. 38].

Ще відновлення ускладнювала і втрата архівів розвідки рудників. Станом на 1921 р. на руднику ім. Артема не зберіглося архівів розвідки копалин. Вся технічна документація, в тому числі й маркшейдерські дані, були знищені або вивезені колишніми підприємцями, через що потрібно було заново організовувати маркшейдерську службу, без якої неможливо було розвивати гірничу справу [8, с. 32].

Ускладнювало ситуацію й прорахунки більшовицької влади, які сприяли розкраданню гірничорудного майна. Причиною стало відкриття в 1920 р. пунктів прийому металобрухту, куди місцеві мешканці активно почали здавати все, що змогли унести. Промислова міліція не могла справитися з даною проблемою, яка набирала великого масштабу. Для її вирішення в місті були проведені показові судові процеси: шість крадіїв було розстріляно [9, с. 38].

У червні 1921 р. було створено Центральне правління південнорудної промисловості (ЦППРП), яке взяло на себе функції з відродження Криворізького басейну [9, с. 38]. В жовтні 1921 р. відбулися збори партійної організації Кривого Рога, які обговорили доповідь про X з'їзд, де було ухвалено рішення про мобілізацію всіх сил на відродження басейну. На профспілкові організації було покладено завдання проводити виробничі конференції, делегатські збори, які вирішували питання боротьби за підвищення продуктивності праці.

Роботи по відбудові шахт розгорталися, було вирішено відбудувати три рудники – Галковський (Артема), Ростовський (Жовтневий) і Шмаковський (ім. К. Лібкнехта). В листопаді 1921 р. рудники почали працювати.

Для відновлення рудників потрібно було паливо, для видобутку якого використати місцеве родовище бурого вугілля. Було закладено буровугільний рудник «Свобода» [7, с.70]. Буре вугілля у Криворізькому басейні було доброї якості, з гарною теплотворною здатністю [2, с. 22]. Наприкінці

першого півріччя 1921/22 р. працювало дві шахти. Сюди в першу чергу спрямовувались наявні матеріали, ліс, продовольство, одяг. За цей час криворізькі вугільники добули 46923 пуди палива, яке йшло для потреб водовідливу, опалювання установ і квартир робітників. Це також дозволило розпочати водовідливні роботи та ремонт деяких шахт, естакад, під'їзних шляхів [7, с.70]. На початку липня 1922 р. роботи тимчасово припинили до 1930-х рр., оскільки з Донбасу почали постачати краще вугілля [26, с. 120].

В червні 1922 р. був створений Південнорудний трест (ПРТ), перед яким було поставлено завдання експлуатації, охорони і відновлення гірничорудних підприємств на основі господарського розрахунку. Тривалий час це об'єднання очолював П. Сиволап [10, с. 58]. До його складу увійшли 61 залізний, 8 марганцевих, 1 буровугільний рудники, а також допоміжні підприємства [9, с. 41]. Трест став правонаступником ЦППРТ [26, с. 82].

На базі механічного заводу «Пневматик», а також заводів Василевського і Кесельмана були створені майстерні з ремонту сільськогосподарського реманенту [25, с. 297]. На заводі «Пневматик» проводився ремонт моторів, виготовлялось обладнання для олійниць, запасні частини для сільськогосподарських машин, предмети широкого вжитку. На Гданцівському металургійному заводі відновили роботу майстерні. Тут проводився ремонт локомотивів, вагонів, платформ [1, с.71]. На базі заводу було створено «Управління підсобних підприємств» (УПП), яке з 1922 р. входило до складу ПРТ [25, с. 417].

Основний капітал рудної промисловості у 1923 р. дорівнював 21,1 млн крб, з них в активі було 6,8 млн крб. Оборотний капітал дорівнював 7,8 млн крб. У 1923 р. в усьому СРСР було видобуто 29,4 млн пудів залізної руди. Кривий Ріг видобував 11,4 млн пудів, тобто близько 40% від усього радянського видобутку. Попереду був лише Урал із 15,5 млн пудів або 52% [11, с.111]. Таким чином, Криворіжжя, попри післявоєнні труднощі, вже почало ставати одним з основних центрів залізрудного видобутку СРСР.

Для фінансової підтримки підприємств Катеринославський губернський комітет КП(б)У підтримав заходи ПРТ, які були спрямовані на організацію експорту сировини за кордон. На початку 1925 р. Південнорудний трест підписав угоду на продаж 1 млн т залізної руди на зовнішньому ринку [9, с. 43].

28 лютого 1925 р. питання про розвиток Кривбасу розглядав Наркомат Робітниче-селянської інспекції СРСР, який визначив курс на будівництво нових шахт, розширення геологорозвідувальних робіт, спорудження нових електростанцій, механізацію виробничих процесів, неухильне підвищення продуктивності праці [7, с.71]. В березні 1925 р. президія Держплану СРСР розглянула виробничу програму ПРТ і ухвалила рішення форсувати відновлювальні роботи, прискорити механізацію виробничих процесів. На реалізацію цих робіт було виділено 20 млн крб, на залізорудні рудники надходило необхідне обладнання, машини, механізми, лісоматеріали [10, с.59]. Також ПРТ для пуску нових рудників закуповував обладнання з Німеччини та Англії, загальна вартість якого становила 2 млн крб [5, с. 69].

15 вересня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало та обговорило доповідь про роботу ПРТ і ухвалило рішення посилити темпи розвитку Кривбасу, здійснити технічне переобладнання рудників. Приймаючи до уваги, що відкритий видобуток кар'єрним способом, який дає найбільш дешеву руду, поступово зменшується, Політбюро визнало за необхідне прискорити створення нових великих шахт, які мали замінити відкриті розробки. Збільшились кошти для великого будівництва [10, с.60].

Криворіжжя стало одним із стратегічно важливих господарських районів в Радянському Союзі. З кожним роком посилювався темп відбудовчих робіт. В 1925–1926 рр. відбудовувалися рудники Олександрівський (Р. Люксембург), Суха балка, Тарапаковський, Червоний, Ушаковський, які пізніше були об'єднані з іншими рудниками [7, с.74].

Гірничорудне виробництво вдосконалювалось на основі механізації, впровадження нових, досконаліших систем розробки, концентрації

видобутку. Уже наприкінці 1927 р. роботи по бурінню було механізовано на 90%, для заправки бурів встановлено 11 верстатів [7, с.75]. На рудниках Ленінському, Артема та ім. К. Лібкнехта запроваджувалося механічне навантаження руди екскаваторами, встановлювалися пересувні люки. На руднику ім. Жовтневої революції вперше у Криворізькому басейні застосували чотири скреперні лебідки для відкатки руди. Поступово працю лопатника починають замінювати навантажувальні машини [11, с. 113].

У 1927–1928 рр. у Кривбасі було видобуто 4,4 млн. т руди, з яких близько 9% пішло на експорт. Зокрема, до Німеччини відправили 58 тис. т, до Польщі – 264 тис. т, до Чехословаччини 157 тис. т, а до Угорщини – 3 тис. т [5, с. 75].

Насамперед значну увагу приділяли відновленню енергетичної бази, яка була представлена переважно паровими установками, встановленими ще до 1917 р. Електричне обладнання залишалося малопоширеним і використовувалося переважно як приводи для підйомних машин та насосів [25, с. 422]. Було відремонтовано всі електростанції, що раніше працювали на рудниках ім. Артема, ім. Карла Лібкнехта, ім. Леніна та Пролетарському, які могли забезпечити лише 2200 кВт·год електроенергії. У 1926 р. на руднику «Жовтневий» було введено в експлуатацію нову електростанцію потужністю 3000 кВт. Але всі ці електростанції не могли повністю забезпечити потреби в енергії [15, с. 192]. Тому 15 серпня 1927 р. розпочалося будівництво Криворізької районної електричної станції (КРЕС) потужністю 30000 кіловат-годин. В грудні 1928 р. всі будівельні роботи були завершені. Почались випробування агрегатів. Офіційний пуск електростанції відбувся в 23 січня 1930 р.

Будівництво нової електростанції забезпечило міцну базу для електрифікації залізорудної промисловості [10, с.62]. Її енергетичну потужність було спроектовано таким чином, щоб вона могла забезпечувати електроенергією не лише рудники, а й освітлення Кривого Рогу, а також забезпечення електроенергією майбутнього будівництва Криворізького

металургійного заводу. Для забезпечення електростанції водою було споруджено греблю на річці Саксагань і створено водосховище місткістю шість мільйонів кубічних метрів [11, с. 129]. Одночасно майже всі дрібні рудничні електростанції були ліквідовані, а роз'єднані електричні мережі об'єднані в одну електричну систему [12, с. 110]. З введенням в експлуатацію Криворізької електростанції було закладено основний фундамент для повної електрифікації залізорудної промисловості.

Після завершення будівництва високовольтної лінії Нікополь - Кривий Ріг з Дніпровської ГЕС почала надходити електроенергія, що дозволило остаточно вирішити проблему електропостачання Кривбасу [15, с. 193].

XIV з'їзд ВКП (б), що відбувся у грудні 1925 р., проголосив курс на здійснення форсованої індустріалізації, де пріоритет надавався модернізації важкої промисловості [9, с. 43]. В результаті як пріоритетний об'єкт форсованої індустріалізації, Кривий Ріг був включений у процес технічної реконструкції.

Не завадила цьому й вагома перешкода для розвитку Криворізького залізорудного басейну, якою була так звана теорія «затухання», яку відстоювали деякі керівники ПРТ, геологічного комітету та частина науковців-гірників. Її суть полягала в припущенні, що ресурси регіону вичерпані й подальші інвестиції в його розвиток недоцільні. Поширення цієї концепції тимчасово зупинило геологорозвідувальні роботи в Криворіжжі, суттєво скоротило фінансування галузі, а основна увага була спрямована на той момент на розробку керченських рудних покладів [11, с. 132]. Були й геологи, які ставили під сумнів дану теорію, зокрема професор М. Світальський, який на основі досліджень Криворізького басейну заявив про великі запаси залізорудної руди [22, с. 65].

17 жовтня 1925 р. на засіданні президії Криворізького окрвиконкому, Е. Фукс у своїй доповіді «Про розповсюдження залізорудних покладів у межах Кривого Рогу» зазначив, що в басейні може бути багато залізної руди. У 1926 р. геолог здійснив перший повний перерахунок запасів залізної руди

Криворізького басейну до глибини 320 м. За його підрахунками, вони становили 408 880 тис. т [18, с. 98].

Щоб перевірити реальні запаси, у жовтні 1924 р. заклали глибоку свердловину біля шахти «Більшовик», у так званому «висячому боці». У жовтні 1928 р. свердловина досягла глибини 802,02 метра. На глибині понад 500 метрів вона перетнула два рудних поклади, що підтвердило наявність багатих запасів руди. Це відкриття розвіяло теорію про вичерпання родовищ і довело, що Кривбас має значний потенціал для подальшого видобутку [9, с.43]. 15 квітня 1930 р. ЦК ВКП(б) заслухав доповідь про діяльність ПРТ. Була ухвалена постанова, яка засуджувала теорію «затухання». У постанові було визначено комплекс заходів, спрямованих на перетворення Криворізького басейну на потужний індустріальний центр та проведення реконструкції залізорудної промисловості із застосуванням останніх технічних досягнень [11, с. 132].

Оцінка запасів багаті залізної руди Криворізького басейну за промисловими категоріями з 1938 р. зросла до 607,3 млн т, що майже у 10 разів більше, ніж початкова оцінка 1924 р. у 60,5 млн т [9, с.43].

Отже, в часи непу у Кривому Розі відновили роботу ключових галузей промисловості, передусім гірничорудної, де будувалися нові підприємства та відновлювалися старі. Вдалося активізувати торгівлю й кооперацію. Попри суперечливу політику держави щодо приватного сектору та численні труднощі, саме цей період заклав підґрунтя для перетворення міста на один із провідних індустріальних центрів Радянського Союзу.

2.2. Економічний розвиток міста Кривий Ріг в умовах прискореної індустріалізації (1929–1939 рр.).

Період прискореної індустріалізації 1930-х рр. став переломним етапом у розвитку Кривого Рогу, коли місто перетворилося на один із провідних

центрів гірничо-металургійного виробництва УСРР, що визначало його стратегічне значення для СРСР.

У зв'язку з адміністративно-територіальною реформою, яка проводилась в Радянському Союзі в 1930 р. округи були ліквідовані, на їх місці у лютому 1932 р. були створені області [10, с.67]. Кривий Ріг став районним центром в складі Дніпропетровської області [24, с. 254].

Криворізький міській раді були підпорядковані всі рудничні та сільські ради Криворізького району. В лютому 1931 р. був створений міський комітет КП(б)У [10, с.67]. Міськрада отримала розширені повноваження у сфері керівництва місцевою промисловістю. Відповідно до постанов ВУЦВК від 20 травня та 18 серпня 1931 р. передбачалося створення при міськрадах відділів місцевої промисловості та відповідних інспектур [16, с. 116].

Однак у 1930-ті рр. усі великі, середні та частина дрібних підприємств перейшли під контроль союзних і регіональних органів управління, лише невеликі підприємства харчової та легкої промисловості підпорядковувалися міськраді [16, с. 105, 111]. Унаслідок цього керівники господарських структур почали ігнорували вимоги та рекомендації міської ради. Керівники тресту «Руда», Кривбуду та інших підприємств, підпорядкованих відповідним наркоматам, припинили відраховувати кошти на благоустрій міста, покращення його санітарного стану та інші місцеві потреби [16, с. 105, 106].

Крім того, міська влада не мала права самостійно розпоряджатися своїм бюджетом, оскільки кошти фактично надходили зверху. Облвиконком чи обком КП(б)У могли протягом року вносити зміни до міського бюджету. Часто відсотки відрахувань до обласного і республіканського бюджетів змінювались, що вносило дезорганізацію у вкладання коштів в економіку міста. Фінансування місцевої промисловості здійснювалося через банки напряму господарчим організаціям, минаючи погодження з міськрадою, що позбавляло її впливу на процес даного кредитування. Промислові підприємства, підпорядковані союзним і республіканським наркоматам,

робили відрахування до місцевого бюджету за використання трудових та природних ресурсів, а також частину прибутку, але ці суми були незначними. Через це виникав постійний дефіцит коштів, що гальмував прискорений розвиток місцевої промисловості, інфраструктури басейну, а також реконструкцію й переоснащення підприємств [16, с. 111].

У 1932–1934 рр. через кризу сільського господарства та Голодомор увага до питань місцевої промисловості значно знизилася. Стосовно цього було багато критичних зауважень на адресу міськради з боку Криворізького міськпарткому, Дніпропетровського облвиконкому та обкому КП(б)У, які звинувачували керівництво міськради у відсутності ініціатив у боротьбі за виконання фінансового плану, недостатній увазі до розгортання ударництва, соціалістичного змагання та розвитку промислової кооперації [16, с. 117].

Зростання централізації на загальнодержавному рівні спричинило запровадження аналогічних підходів і в роботі місцевих органів влади. Партійний апарат ще тісніше інтегрувався з радянським та господарським управлінням. Особливо це стало помітно після XVII з'їзду ВКП(б) в 1934 р, коли при міському партійному комітеті були створені промисловий, транспортний, сільськогосподарський, фінансовий та адміністративний відділи. За цим зразком було перебудовано і апарат міськради. Запровадження галузево-виробничого принципу обмежувало самостійність міськради. Діяльність депутатів значною мірою підпадала під вплив відділів та інспектур, які перебували під контролем відповідних структур міського партійного комітету. Поступово функції міськради були зведені тільки до виконання рішень та вказівок міського партійного комітету, обласного комітету та Центрального комітету КП(б)У. Зокрема, саме партійні органи ухвалювали розпорядження про призначення, звільнення чи переведення працівників міськради, керівників колгоспів і сільських рад, хоча за статутом ці повноваження належали виключно колективам [16, с.106].

З кінця 1920-х – 1930-ті рр. Кривий Ріг став одним з центрів індустриалізації УСРР. Ставилося завдання реконструювати рудники шляхом

будівництва нових шахт і механізації виробничих процесів, спорудження збагачувальних фабрик, широкого проведення розвідувальних робіт, докорінного поліпшення житлових та культурно-побутових умов гірників. Це рішення було основою розвитку Кривбасу протягом всіх довоєнних п'ятирічок.

У січні 1931 р. було розформовано ПРТ та на його місці створено трест «Руда», до якого увійшли марганцеві рудники та 11 рудоуправлінь, одне із яких – ім. Шварца розташовувалося у П'ятихатському районі, а інші – у Криворізькому, а саме: «Червоногвардійське», ім. Кагановича, ім. Леніна, ім. К. Лібкнехта, ім. газети «Правда», ім. Чубаря, «Жовтневе», ім. Артема, ім. Дзержинського, ім. Сталіна. На початку 1931 р. тут працювало 20 тис. гірників. В подальшому додалися й нові. У липні 1934 р. було створено рудоуправління «Першотравневе», в серпні створюється шахтоуправління «Більшовик», у листопаді рудоуправління ім. Ілліча, а у жовтні 1935 р. до них добавилося рудоуправління ім. Хатаєвича [25, с. 586].

Питаннями реконструкції басейна займалися широкі кола радянських вчених, інженерно-технічна громадськість. Проблеми реконструкції басейна обговорювали на нарадах та на сторінках технічних журналів. Вагомий внесок в цю справу зробив журнал «За руду та мінерали». Була проведена перша всеукраїнська конференція по гірничорудної промисловості, яка розробила рекомендації по будівництву шахт та модернізації обладнання [10, с.67].

Основна частина коштів вкладалася в технічну реконструкцію, яка передбачала впровадження нових систем гірничих розробок, оснащення шахт електричним обладнанням, будівництво технічних споруд та нових залізничних шляхів тощо. Проекти реконструкції та переобладнання шахт виконувала група спеціалістів ПРТ, вони обговорювалися на засіданнях науково-технічних робітників.

До розробки проектів будівництва шахт залучали й американських спеціалістів. Наприклад, з фірми «Oglebay Norton Co» на роботу до Кривбасу

було запрошено двадцять американських гірничих інженерів. 13 листопада 1930 р. на засіданні науково-технічних робітників було обговорено один із варіантів реконструкції рудника ім. Шварца, запропонований американськими гірничими інженерами Ріделлом і Прайсом.

Але виникали й проблеми. По-перше, не всі запропоновані проекти відповідали технічним вимогам, що гальмувало темпи реконструкції. По-друге, відсутність єдиного проектного центру: проектуванням займалися чотири різні організації, що створювало плутанину і неузгодженість. Загальне керівництво здійснювалося «Гіпрорудою», яка знаходилася у Кривому Розі. Будівництво та механізація шахт проектувалися в Харкові у «Шахтобуді» та «Головпроекті»; під'їзні шляхи до шахт та пов'язані з ними поверхневі господарства бункери та інше в «Транстехбуді» [11, с. 126]. Зазначені вище проблеми ускладнювали та уповільнювали процес реконструкції Криворізького залізорудного басейну.

У період відновлення криворізьких рудників процес механізації відбувався надзвичайно повільно. Довгий час не вдавалося повністю відмовитися від застарілих, ручних методів роботи: буріння вручну, навантаження руди лопатами, транспортування вагонеток за допомогою фізичної сили або коней. Лише в роки першої п'ятирічки розпочалась масштабна реконструкція рудників та спорудження нових шахт. Вона передбачала впровадження сучасного обладнання, використання передових наукових технологій і повну електрифікацію всієї залізорудної промисловості регіону [11, с. 126]. Ще з 1927 р. до Криворізького району починає надходити велика кількість обладнання. Більшість обладнання й надалі надходила від іноземних постачальників. ПРТ уклав контракти з низкою англійських та американських фірм. Починає надходити техніка іноземного виробництва, наприклад перфоратори, найчастіше марок «Soulivan» і «Flottmann», які були дуже дорогими. За спогадами бурильника Ф. І. Ляпоти, вартість одного такого пристрою становила 500 крб золотом [11, с. 127]. В 1928 р. вперше на Криворіжжі почали застосовувати

екскаватори для завантаження руди американської фірми «BUCYRUS» які працювали на рудниках «Жовтневий» та ім. К. Лібкнехта. В 1930-ті рр. для транспортування вагонеток із рудою використовували німецький бензиновий мотовоз фірми «DEUTZ» [5, с. 75, 79].

Одним з засобів мобілізації сталінським режимом гірників та інших робітників на здійснення форсованої індустріалізації було соціалістичне змагання. На XVI партійній конференції у квітні 1929 р. було проголошено звернення «До всіх робітників і трудящих Радянського Союзу», а в травні 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». Спочатку соціалістичне змагання не набуло у Кривбасі активного розвитку. Деякі шахти вступили в цей процес із запізненням, часто змагання мало суто формальний характер: траплялося, що частина робітників взагалі не знала про його початок. Проте дуже швидко рух набрав обертів і став масовим: вже у жовтні 1929 р. у ньому брали участь близько дванадцяти тисяч осіб.

У ході соціалістичного змагання ставилися такі основні завдання: підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції та поліпшення організації робочих процесів. В січні 1932 р. в Криворізькому басейні за високу продуктивність праці боролися 1338 бригад [10, с.67].

На деяких рудниках стали заводити спеціальні книги, де записували імена передовиків виробництва. У книзі, яка була на руднику ім. Чубаря, було занесені імена 15 робітників. Щодо нагород за найвидатніші досягнення, то деякі з криворізьких гірників отримували ордени «Леніна» та «Трудового Червоного Прапора». За досягнення у виробництві адміністрація рудників нагороджувала своїх робітників грамотами, грошовими преміями, земельними ділянками [11, с. 144].

Але загалом, як зазначає О. Мельник, штучно ініційовані різноманітні рухи: «стаханівський», «соцзмагання», «ударництво» та ін. не мали суттєвого впливу на зростання кількості та якості валового продукту. Завдяки тому, що окремі робітники з різних причин значно перевиконували норму, це

використовувалося для загального підвищення плану, щоб таким чином змусити робітників працювати інтенсивніше [25, с. 85].

А. Дольчук вказує на наступні недоліки соцзмагання: по-перше, воно було підпорядковане ідеям комуністичної партії, відірвано від законів економічного розвитку і змісту людської праці. По-друге, соцзмагання було суспільною рекламою, яка прикривала та прикрашала жорстку адміністративно-командну систему та демонструвала нібито її підтримку з боку робітників. По-третє, соцзмагання було спрямоване на створення та виховання робітничої аристократії, яка розглядалася як опора режиму. З ударників формували кадровий резерв для висування на посади в господарський та державний апарат. По-четверте, порушувався принцип рівності умов праці, оскільки ударникам створювали кращі умови [19, с. 124, 125].

По-п'яте, організатори змагання, преса, а пізніше й дослідники, що його описували, значно перебільшували його вплив на розвиток виробничих процесів. Різке зростання продуктивності праці та збільшення видобутку забезпечувалися насамперед завдяки реконструкції рудників, будівництву нових механізованих шахт і впровадженню нових систем видобутку, розроблених вченими та інженерно-технічними працівниками.

По-шосте, однією з найбільших вад соціалістичного змагання було те, що під час його організації та проведення часто видавали бажане за дійсне, поширювали формалізм і оковамилювання. Напередодні партійних заходів (пленумів, з'їздів), ювілеїв чи офіційних свят створювалося враження, що всі трудящі активно беруть участь у змаганні, стають на вахту, звітують про соціалістичні досягнення. Успіхи колективів або окремих працівників часто штучно пов'язували з цими подіями. Панувало переконання, якщо колектив не виконував план, то тут соціалістичне змагання було занедбано, хоч нерідко це пояснювалось іншими причинами [19, с. 127].

З початку 1936 р. на підприємствах місцевої промисловості запровадили так звану «стаханівську добу». Її метою було підвищення

виробничих показників як у кількісному, так і в якісному відношенні продукції [16, с. 118]. При значному зростанні обсягів виробництва місцевої промисловості в цілому, окремі підприємства допустили значний рівень браку, зокрема цегельний завод рудника ім. Леніна за виконання плану на 65–70% мав до 70% продукції з браком. У 1938 р. підприємства місцевої промисловості Кривого Рогу ще погіршили виробничі показники, а кількість скарг на якість продукції зростала. У 1939 р. підприємства місцевої промисловості загалом працювали непогано, проте кооперативно-промислові артілі не виконували запланований асортимент і виробляли продукцію низької якості [16, с. 119, 120].

Загалом, суттєвим недоліком було абсолютне домінування підприємств групи «А» (виробництво засобів виробництва) над групою «Б» (виробництво предметів споживання). Більшість підприємств підпорядковувалася центральним наркоматам, які всіляко ухилялися від фінансування благоустрою та розвитку комунального господарства міста. До того ж переважна частина підприємств була дотаційною, а кошти, виділені на розвиток соціальної інфраструктури, часто спрямовувалися на покриття їхніх збитків [25, с. 317].

Форсована індустріалізація вплинула на гірничу машинобудівну промисловість. З ініціативи криворізького міськкому КП(б)У майстерні колишнього Гданцівського заводу реконструювались в машинобудівне підприємство, яке з 1929 р. називалося Центральними механічними майстернями (ЦММ) [7, с.83]. Важку фізичну працю лопатників усе частіше почали замінювати скреперні лебідки. Хоча у 1928 р. таких установок було зовсім небагато, вже до 1931 р. їхня кількість зросла до 150 одиниць, а у 1932 році – до 400. Завдяки цьому вдалося механізувати транспортування руди на 36,8%. Використання скреперів дало змогу підвищити продуктивність праці робітників на 77% і знизити собівартість видобутої руди на 10% [11, с. 129].

Машинобудівники налагодили серійний випуск перфораторів, скреперних лебідок та інших машин. Перші вітчизняні перфоратори

починають з'являтися з 1934 р., які виготовляв завод «Комуніст». До цього працювали перфораторами американського, шведського або німецького виробництва [17, с. 116]. Наприкінці 1935 р. із 400 скреперних лебідок, які працювали на шахтах Кривбасу, 200 було виготовлено на ЦММ [10, с.68].

Ручну та кінну відкатку на підземних і поверхневих роботах поступово замінювала електровозна. Перші акумуляторні електровози почали використовувати на рудниках «Жовтневий», ім. К. Лібкнехта та «Більшовик». На поверхні для відкочування руди застосовували мотовози [12, с. 111]. Механізоване навантаження руди в залізничні вагони замінювала ручне та до 1933 р. досягло 60% [12, с. 112].

У 1933–1940 рр. різко зросло технічне озброєння рудників басейну, внаслідок чого було досягнуто значного поліпшення показників механізації трудомістких та важких робіт. Наприкінці другої п'ятирічки механізована доставка руди становила 75,3 %, підземна відкатка – 81,3 %, а навантаження у залізничні вагони – 91,8 % [12, с. 137]. Якщо у 1932 р. було видобуто 7 931 000 т руди, то у 1936 р. цей показник зріс до 17 501 000 т [25, с. 317].

В значно ширших масштабах проводилася реконструкція шахт. Пускові об'єкти проголошувались ударними. Такими об'єктами були шахти «Центральна», рудник ім. Артема, «Комінтерну» (Жовтневий рудник) та інші. На будівництві шахт працювало 11 тис. робітників. В 1936 р. новозбудовані шахти давали руди більше, ніж увесь дореволюційний Кривбас. Перебудовувалися і розширялися старі шахти, дрібні й нерентабельні – закривалися. Збільшилася кількість електровозів, вперше появились контактні електровози вагою в 6 т. В ці роки була створена міцна база технічного прогресу – гірничорудне машинобудування. Колишні майстерні остаточно були реконструйовані у великий машинобудівний завод «Комуніст» [1, с.86].

З 9 січня 1936 р. почав працювати Коксохімічний завод, будівництво якого було розпочато у жовтні 1931 р. Але форсовані темпи призвели до неякісного будівництва окремих виробничих цехів, а також до

незавершеності хімічної частини, через що значна кількість цінної сировини втрачалася. Збої у виробничому процесі та приписки призвели до звинувачення у шкідництві управлінського апарату.

У 1938 р. було проведено значний обсяг ремонтно-відновлювальних робіт, а саме встановлено вентиляцію в цехах вуглепідготовки, коксортування та інших, забетоновано підшву вуглепідготовки, відремонтовано аварійну вугільну башту, виконано ремонт шламових і освітлювальних відстійників, які пропускали воду під фундамент коксової батареї. У 1939 р. після тривалого відставання завод досяг високопродуктивної роботи. Виробництво зросло на 18,3% порівняно з 1938 р., а річний план уперше було виконано – виготовлено 998 тис. т коксу [25, с. 339].

16 червня 1931 р. було видано наказ ВРНГ СРСР про початок будівництва Криворізького металургійного заводу з чотирьох стандартних доменних печей об'ємом 930 м². Проект було затверджено ВРНГ наприкінці 1931 р. З 35 варіантів місця розташування КМЗ було вибрано майданчик біля станції Червона [25, с. 382]. Місце біля станції обрали не випадково, очікувалося, що металургійний завод сприятиме розвитку інших промислових підприємств: цементних, бетонних та ін. Для цього були потрібні розгалужені транспортні шляхи [27, с. 13]. Також майданчик знаходився близько до Карачунівського водосховища, яке розпочали будувати. Звідти мали перекачувати воду на потреби заводу [22, с. 46]. Згідно з планами, доменні печі № 1 і № 2 мали запрацювати в листопаді 1932 р., № 3 – у липні 1933 р, а № 4 – у серпні 1933 р. [25, с. 382]. КМЗ мав стати одним із найбільших металургійних комбінатів в СРСР, масштабу Магнітогорського, Кузнецького, Нижньотагільського [27, с. 5].

Але ситуація склалася зовсім інакше. Наприкінці 1931 р. завод був укомплектований спеціалістами лише на 35 %, робітниками – на 30 %, виробничі плани виконано лише на 4 %. При цьому 40 % автотехніки, що працювала на будівництві, вийшла з ладу через недбалість. Обладнання, а

саме каменеподрібнювачі та запчастини, які виготовляв завод «Пневматик», потребували постійних ремонтів. Також зведення першої черги Карачунівського водосховища було зірвано через відсутність робочих креслень та необхідних будівельних матеріалів [25, с. 382]. Під час будівництва металургійного заводу різні підрядники не узгоджували між собою плани, що призводило до частих зривів виробничих завдань [4, с. 13]. Станом на 1931 р. на будівництві здебільшого працювали місцеві, багато з яких щодня долали пішки по 6–8 кілометрів від дому до роботи, що також зменшувало продуктивність праці [27, с. 22].

У 1932 р. на спорудження КМЗ та Карачунівської греблі були мобілізовані працівники від кожного підприємства та організації міста. У січні–лютому 1932 р. на будівельний майданчик прибула велика група інженерів, техніків та кваліфікованих робітників із Німеччини та США. Також постачалася велика кількість будівельного обладнання. У березні 1932 р. були відкриті заводські курси з підготовки інженерів і техніків [25, с. 383]. Спорудження домни «Комсомолка» оголосили ударною будовою, і в 1932 р. на ній працювало 17 тис. осіб. Обладнання для печі постачали заводи Харкова, Ленінграда, Горького, Таганрога та інших міст [8, с. 300].

Доменна піч №1 «Комсомолка» почала видавати перший метал з 4 серпня 1934 р., завод офіційно розпочав свою роботу, в травні 1935 р. завершується будівництво ДП №2 [25, с. 382]. Доменна піч №3 почала свою роботу аж 9 лютого 1939 р. На той час це була найбільша піч у світі. Напередодні радянсько-німецької війни було три доменні печі сумарним обсягом 3. 160 м³, ДП №4 планувалося завершити у 4-му кварталі 1941 р. [25, с. 384]. У 1937 р. по обсягу капіталовкладень будівництво КМЗ займало четверте місце в СРСР. За період будівництва з 1931 по 1940 р. було освоєно 397 млн крб, що становило 36,1 % від усієї проектної вартості заводу, визначеної у 1 100 млн крб [25, с. 384].

В роки Великого терору 1937–1938 рр. керівне ядро та значна частина інженерно-технічного персоналу КМЗ були репресовані або звільнені з

роботи. За приблизними підрахунками, у 1936–1938 рр. таких осіб налічувалося понад 300, з них близько 50 осіб було вислано до концтаборів або розстріляно [25, с. 384]. Це також позначалося на ефективності роботі заводу.

Під час Великого терору репресували і працівників інших підприємств Кривбасу. За підрахунками О. Мельника, найбільше репресованих в 1937–1938 рр. припало на гірничий сектор: 742 особи або 39,5% від загальної кількості. За соціально-професійним складом вони розподілялися так: робітники – 532, службовці – 54, керівники допоміжних служб і цехів – 30, працівники охорони та пожежної служби – 28, інженерно-технічні працівники – 25, монтери, техніки, керівники дільниць – 21, технічні працівники та управлінці – 13, головні інженери рудоуправлінь – 10, завідувачі шахтами – 8, обслуговуючий персонал управлінь – 7, управлінці тресту «Руда» – 6, управляючі рудниками – 4, контролери – 4 [21, с. 55]. На коксохімічному заводі репресували 32 працівники.

Серед працівників місцевої промисловості також зафіксовано значну кількість жертв – 44 особи. Ймовірно, це було пов'язано з регулярним невиконанням планів, що в той час часто розцінювалося як прояв шкідництва: робітники – 27, службовці – 13, технічний персонал – 4 [21, с. 56].

На заводі «Комуніст» було заарештовано 25 осіб, з них 15 робітників та 10 службовців й інженерно-технічних працівників. На Криворізькій електростанції репресували 35 осіб: 18 робітників (до рівня майстра включно) та 17 керівників, інженерів і службовців. [21, с. 57].

На початку третьої п'ятирічки (1938 – 1941 рр.) планувалося збудувати ще 15 шахт, забезпечити подальший розвиток металургійної, машинобудівної та інших галузей промисловості. На базі тресту «Руда» організували три трести: «Дзержинськруд», «Жовтеньруд» та «Ленінруд» [7, с.89]. У 1939 р. було введено в експлуатацію шахту «Нова», оснащену найсучаснішою на той час гірничою технікою [23, с. 59].

У великих масштабах здійснювалося будівництво нових і проходила реконструкція старих шахт, впроваджувалася передова техніка. Для економіки басейну виключне значення мало будівництво найбільшої того часу в країні шахти «Гігант» загальною потужністю 5,4 млн т руди.

В тісному зв'язку з реконструкцією басейну продовжував розвиватися завод гірничорудного машинобудування «Комуніст». В третій п'ятирічці завод освоїв виробництво нових машин. Його навантажувальна машина «ПМА-3» знайшла широке застосування на шахтах. В 1940 р. розпочалась реконструкція заводу. Для цього уряд виділив 19 млн крб [1, с.90].

Наприкінці 1940 р. у Кривому Розі діяло 160 промислових підприємств різних галузей, на яких було зайнято 43,4 тис. осіб [25, с. 540]. Кривбас займав перше місце в СРСР за видобутком залізної руди, втричі перевищуючи показники 1913 р. [15, с. 195]. У 1940 р. вартість валової продукції промисловості Кривбасу становила 356,7 млн крб [25, с. 317].

Отже, у 1929–1940 рр. у м. Кривий Ріг під час форсованої індустріалізації відбулися значні соціально-економічні трансформації. Прискорений розвиток промисловості відбувався у жорстких умовах централізації, адміністративно-командних методів управління та репресивної політики, що зумовлювало як досягнення у видобутку й механізації виробництва, так і серйозні проблеми у сфері соціального забезпечення. Попри суперечливий характер даних процесів, саме у 1930-ті рр. було закладено індустріальну основу, яка визначила подальший розвиток Кривого Рогу в довоєнний та післявоєнний періоди.

2.3. Зміни в соціально-економічному становищі робітників

Соціально-економічне становище робітників, особливо гірничорудної промисловості Криворіжжя в 1920-х рр. характеризувалося складними умовами праці, низьким рівнем забезпечення житлом та медичним обслуговуванням.

Щодо умов праці, то станом на березень 1924 р. на шахтах була наступна ситуація: протяги, шкідливі гази, небезпека обвалу, а в розвідувальних шахтах – неймовірна вогкість через воду, яка просочувалася крізь стіни, капала зверху, утворюючи величезні калюжі та непроглядний бруд [3, с. 238].

Ще ускладнювало ситуацію недосконале обладнання, проблеми з насосами, які мали відкачувати воду з шахт. Вони часто виходили з ладу, під час їх вимушеного ремонту, а також через припинення постачання електроенергії рівень води у затоплених шахтах знову піднімався. Це зводило на нуль результати попередньої праці, шахти знову опинялися під водою.

Ще проведенню робіт з відкачування води заважав вуглекислий газ. Через його надмірне виділення водовідлив на шахті «Більшовик» був призупинений на 1,5 місяця [11, с. 103].

В 1930-х рр. умови праці теж були незадовільними. Недостатня вентиляція, відсутність пиловловлювачів і зручних засобів індивідуального захисту, а також висока концентрація шкідливих газів після вибухів призвели у 1937 р. до різкого зростання легеневих захворювань серед гірників [26, с. 87].

Ситуація з спецодягом теж була складною. Скажімо, на рудник ім. Артема на початку весни 1924 р. було надіслано тільки 50% рукавиць. Через відсутність спецодягу робітники не були захищені від нещасних випадків, коли бути руди потрапляли у голову та ноги шахтарям [3, с. 240]. Потреба в спецодязі, особливо взутті існувала ще з 1921 р. Керівництво намагалося вирішити дану проблему, але результат був невтішний [8, с. 31]. Постачання на рудники носило випадковий характер, а якщо вже й видавали одяг, то він міг не співпадати з розміром робітника, був або короткий, або вузький, через що робітник не міг нормально працювати кіркою або лопатою [3, с. 238].

Дружини гірників намагалися допомагати своїм чоловікам. Окрім прання та ремонту спецодягу, вони зчищали у кар'єрах глиняні наноси, розплітали конопляні канати і в'язали із них постолы гірникам [9, с. 41].

Загалом постійне зростання кількості працюючих у 1920–1930-х рр. відбувалося переважно за рахунок активного залучення жінок до виробництва, оскільки утримання сім'ї лише на чоловічу заробітну плату ставало неможливим. У 1920-х рр. жінки в гірничому секторі Криворіжжя в середньому становили 5,3% від загальної кількості працюючих [25, с. 529].

Ситуація з гірничорудним обладнанням в першій половині 1920-х рр. теж була складною, воно було застаріле або зовсім відсутнє. Ситуація з технікою та обладнанням не сильно покращувалася й у 1925 р., переважали старі методи роботи буріння вручну або транспортування вагонеток за допомогою фізичної сили та коней.

На початку 1930-х рр. активно розпочинається механізація залізорудної промисловості, яка проходила в багатьох напрямках. До робітників надходить нове гірничорудне обладнання. Пріоритет надавався механізації процесу буріння. Проблема полягала у низькому рівні підготовки робітників до роботи з бурильними молотками. Неналежна експлуатація обладнання проявлялася у неправильному догляді за інструментами, несвоєчасній заправці бурів, невдалому виборі бурових головок і недостатньо якісному гартуванні [11, с. 127].

Низька підготовка впливала й на продуктивність праці. Наприклад, на шахті «Комунар» у січні 1933 р. норму недовиконали 26,4% робітників, у квітні – 44,6%, у травні – 58,1%. Причиною було те, що робітники не отримували інструктаж щодо роботи з буром та ін. Поряд із цим на «Комунарі» на дільницях, де був інструктаж, 23 бригади перевиконали норми у квітні, а в травні 16 бригад [4, с. 249].

Щодо тривалості робочого дня, то на початку 1919 р. Народний комісаріат праці УСРР проголосив 8-годинний робочий день для дорослих працівників, а для підлітків віком 14–16 років – 6 годин [25, с. 530]. Підлітки в гірничому секторі 1920-х рр. в середньому складали 3,7% [25, с. 529]. Відповідно до ст. 57 Кодексу законів про працю 1922 р. вони не лише прирівнювалися в оплаті праці до дорослих, а й отримували певні переваги.

Наприклад, незважаючи на скорочений робочий день та відповідно зменшені норми виробітку, їх праця оплачувалася за нормативами, встановленими для тих, хто працював повний робочий день [28, с. 18].

У 1927 р. був запроваджений семигодинний робочий день, причому скорочення робочого дня проводилося без зменшення заробітної плати. [11, с. 116]. У 1929–1933 рр. у промисловості було запроваджено скорочений 7-годинний робочий день та 5-денний робочий тиждень (чотири робочі дні і п'ятий — вихідний). Причиною цього був великий наплив робочої сили з села і бажання радянської влади змусити працювати людей в неділю з антирелігійних міркувань. Згодом було відновлено 6-денний робочий тиждень, а у 1940 р. знову повернули 8-годинний робочий день [25, с. 530].

Тривалість відпустки згідно КЗпП УСРР 1922 р. становила не менше двох тижнів як основної, так і додаткової, яку надавали підліткам та робітникам, зайнятим на шкідливих виробництвах. Причому тривалість щорічного відпочинку не залежала від фактично відпрацьованого часу, а враховувалася лише як умова для отримання права на відпустку. У СРСР для її надання робітники повинні були відпрацювати щонайменше 5,5 місяця. Але лише в другій половині 1920-х рр. у промисловості УСРР почали дотримувати законодавчо встановлені терміни щорічних відпусток [28, с. 24]. У 1930 р. середня тривалість оплачуваної відпустки становила 12 днів на рік, але ті, хто мало заробляв, часто залишалися працювати.

Хоча радянська влада прийняла в 1921 р. закон, який забороняв понаднормову працю, але всупереч закону вона активно практикувалась. Причинами було те, що робітники намагалися більше заробити, а адміністрація вимагала виконати план. Понаднормові години роботи встановлювалися за графіком, який узгоджувався між адміністрацією і профкомом [25, с. 530].

У 1920–1930-х рр. залізорудна промисловість визнавалися однією з найбільш небезпечних галузей. Саме в ній траплялася найбільша кількість нещасних випадків, чимало з яких іноді призводили до загибелі працівників.

Під час реконструкції та механізації Криворізького залізрудного басейну особливо загострилася проблема травматизму, слабкого рівня охорони праці та недотримання основних правил техніки безпеки. Робота з новим обладнанням вимагала від працівників спеціальних знань і високого рівня кваліфікації. Рівень травматизму під час гірничих робіт на Криворіжжі залишався надзвичайно високим. Це було зумовлено низкою факторів: порушенням правил техніки безпеки під час вибухових робіт, використанням застарілих вибухових речовин, недосконалістю систем розробки, частим обваленням породи, ручним навантаженням вагонеток, а також недостатнім професіоналізмом у роботі з технікою та механізмами. Нещасні випадки часто завершувалися порізами рук, а іноді значно тяжчими наслідками для здоров'я робітників: порушенням роботи шлунка, ураженням нирок, внутрішніми крововиливами. Це було пов'язано з ручним навантаженням вагонеток, коли на висоту 1200–1300 мм піднімалися бути вагою від 16 до 50 кг. Згідно статистики, близько 60% усіх виробничих травм у гірничорудній промисловості припадало саме на процес навантаження вагонеток, ще 15% – на відкочування. Найбільше страждали лопатники, які виконували обидві ці роботи. Крім того, 30–35% усіх випадків травматизму наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. були наслідком обвалів, спричинених низьким рівнем технічних знань у питаннях гірського тиску та визначення стійкості гірських порід. Кількість травм і нещасних випадків значно зростала наприкінці робочої зміни, коли через втому робітників знижувалася їхня уважність та обережність [11, с. 141].

Для запобігання травматизму та посилення охорони праці було запроваджено гірничий нагляд і введено посаду гірничого доглядача. Відповідно до його вказівок на рудниках Кривбасу провели обстеження всіх кар'єрів і здійснили профілактичні заходи [11, с. 116].

Важливим етапом у зниженні рівня травматизму та кількості нещасних випадків стало ухвалення у 1928 р. Положення про гірничорятувальну справу в СРСР. Передбачалося створення рятувальних станцій і пунктів різного

рівня – районних, групових і рудничних. Кожна руднична станція або пункт комплектувалася дев'ятьма працівниками, а також формувалися додаткові рятувальні команди. Для надання невідкладної медичної допомоги постраждалим на рудниках Криворізького басейну була розроблена система поетапної медичної підтримки. У забоях і штреках встановлювали аптечки першої допомоги, організовували підземні та наземні здоровпункти, хірургічні кабінети при амбулаторіях і лікарнях. Бригадири забезпечувалися спеціальними санітарними сумками з індивідуальними пакетами та необхідними медикаментами [11, с. 142].

У червні 1929 р. з метою підвищення рівня безпеки в залізорудній промисловості Рада Народних Комісарів СРСР ухвалила постанову, якою поклала на органи Верховної Ради народного господарства низку завдань щодо реалізації ключових заходів у сфері охорони праці в гірничій галузі. Постанова вимагала, щоб під час проектування нових шахт і впровадження нових методів розробки особлива увага приділялася практичним аспектам безпеки, зокрема правильній експлуатації механізмів і нового обладнання, що застосовувалося в залізорудному виробництві. Створене при «Гіпрошахті» бюро з питань безпеки гірничих робіт забезпечувало більш жорсткий контроль за дотриманням відповідних правил [11, с. 142].

Протягом 1934 р. відзначалося різке зростання травматизму та порушень правил техніки безпеки, особливо при користуванні динамітом. Люди також травмувалися та гинули під час розвантаження руди на металургійних заводах від шашок, котрі потрапляли в руду. Для вирішення цієї проблеми на початку березня 1935 р. до Кривого Рогу прибула комісія ВЦСПС, яка впроваджувала безпечний амонал замість динаміту [25, с. 587].

У роки першої п'ятирічки для підвищення безпеки гірничих робіт були організовані спеціальні курси з техніки безпеки, які проходили всі працівники гірничодобувної промисловості [11, с. 142]. Але незважаючи на всі заходи, випадки травм фіксувалися і на початку третьої п'ятирічки. За 9

місяців 1938 р. зафіксували 564 випадків легкого травматизму, 61 важкого та 5 смертельних [25, с. 586].

На початку 1920-х рр. існували проблеми з забезпеченням продовольством робітників Криворіжжя. У цей період до загальних труднощів додався ще й голод. Обіцяні, хоча й обмежені, продуктові норми не виконувалися. Виснажені голодом робітники працювали вкрай неефективно [26, с. 82]. Навесні 1922 р. робітник у середньому отримував 3 фунти хліба на день, але це не могло прогодувати його сім'ю, яка складалася з чотирьох осіб. Поширеними були випадки, коли робітники частину свого пайку берегли для сім'ї, а самі недоїдали. На руднику ім. Жовтневої революції у 1924 р. робітники самі готували їжу, їли хліб, оселедці, іноді раз на тиждень могли зварити щось схоже на юшку [3, с. 257].

Для покращення ситуації з харчуванням адміністрація рудників застосовувала різні підходи. На початку 1930-х рр. стала розвиватися організація приміських господарств, де вирощували овочі, які згодом постачалися до робітників. Таке явище набуло широкого поширення серед робітників Криворізького басейну.

Вересневий пленум ЦК ВКП(б) 1932 р. приділив значну увагу питанням подальшого розвитку присадибних господарств, а також розширенню колгоспної торгівлі на промислових підприємствах. У зв'язку з цим на багатьох рудниках почали відкриватися колгоспні ринки, що мало сприяти поліпшенню забезпечення робітників продуктами харчування.

З метою забезпечення Криворізьких рудників продуктами харчування 2 листопада 1933 р. РПО СРСР ухвалила постанову, якою передбачалося створення на Криворіжжі відділу робітничого постачання та його відділень при рудничних господарствах [11, с. 146]. При цьому при вирішенні продовольчої проблеми роль приміських господарств не зменшувалася. Також при шахтах та рудниках почали організовуватися їдальні [11, с. 147].

Складною на підприємствах Криворіжжя була і санітарно-епідеміологічна ситуація. В травні 1924 р. на руднику ім. Артема

спостерігалися масові шлункові захворювання. Причиною було те, що воду шахтарі пили нечисту, нефільтровану, з струмків з домішками руди та фарби, Пили робітники і стоячу воду [3, с. 268]. Взимку 1924 р. на Карнаватському руднику питну воду для робітників готували зі снігу. Причина була наступна: баки та крани замерзали, водокачка не працювала [3, с. 238].

Умови постачання продовольства були не краще. Хліб з пекарні підвозився вагонеткою, в ящику якої по два місяці зберігалось сміття. Скарги робітників завідувачу магазину не мали результату [3, с. 279].

Санітарно-епідеміологічна ситуація в місті значно погіршилася під час Голодомору 1932–1933 рр. Через наплив до міста голодуючих селян зросла загроза спалахів епідемій. Згідно з постановою Криворізької міськради від 10 квітня 1933 р. була створена районна комісія, яка оголосила місячник чистоти з 13 квітня по 13 травня, що свідчило про високий рівень небезпеки [4, с. 231].

Упродовж 1920-х рр. у Кривбасі поступово покращувалося соціальне забезпечення гірників, зокрема в галузі медичного обслуговування та оздоровлення. У 1924/1925 р. перші 110 гірників із Кривого Рогу пройшли лікування в здравницях в Одесі, Криму та Бердянську. Почалося будівництво будинків відпочинку і в місті. В травні 1925 р. на Олександрівському руднику був відкритий будинок відпочинку гірників на 140 місць. У лютому 1926 р. на руднику «Дубова Балка» був відкритий нічний санаторій на 30 осіб [11, с. 116].

На початку 1920-х рр. мережа амбулаторно-поліклінічних та лікарняних закладів ще залишалася невідновленою. Унаслідок розрухи й голоду ці установи не забезпечувалися харчами, медикаментами та ін. [28, с. 134].

В 1925 р. в Кривому Розі почали працювати дві поліклініки, три лікарні, шість амбулаторій та кілька фельдшерських пунктів, в яких працювало 100 медиків [6, с. 299]. У 1931 р. на медичні потреби для гірничих робітників було витрачено 5132 тис. крб, а в 1932 р. сума зростає до 9282 тис.

крб. Це призвело до зменшення захворюваності серед робітників Криворізького басейну. Почали відкриватися нові лікарні, важливим лікувальним закладом у басейні стала Центральна лікарня ім. 15-річчя ВЛКСМ (Перша міська лікарня) [11, с. 146].

Під час форсованої індустріалізації посилилася проблема підготовки висококваліфікованих кадрів, здатних виконувати нові виробничі завдання. В жовтні 1922 р. на руднику ім. Жовтневої революції розпочав свою роботу вечірній робочий гірничий технікум, [10, с.64]. В квітні 1928 р. вечірній гірничий технікум був переведений на денне навчання [11, с. 119]. З 29 листопада 1929 р. Народний комісаріат освіти УСРР ухвалив рішення про реорганізацію Криворізького вечірнього технікуму у гірничий інститут. Цей навчальний заклад став головним центром підготовки гірських інженерів для потреб Криворізького залізорудного басейну. [11, с. 139].

В 1922 р. була також відкрита школа фабрично-заводського навчання. Вона мала три відділи: гірське, механічне та електромеханічне. Програма тривала чотири роки й була спрямована на формування висококваліфікованих і освічених робітників. Школа була добре обладнана і забезпечена навчальними посібниками, мала різні кабінети, лабораторії, майстерні. Гірники, які працювали у фабзавучі, одержували ставку першого розряду. У червні 1925 р. відбувся перший випуск з 28 осіб. На руднику ім. Артема починає працювати така ж школа у 1923/24 р. [11, с. 119].

Велика увага приділялась ліквідації неписьменності. В 1925 р. на рудниках Криворіжжя діяло від 18 до 28 пунктів ліквідації неписьменності. Робота велась так, щоб до 1 травня 1925 р. в Кривбасі не залишилося неписемних [7, с.72].

У 1926 р. на руднику імені Артема була відкрита школа виробничого навчання (Гірпромуч). Навчання в новоствореній школі розпочали 50 осіб, з яких 10 – жінки. Це свідчило про поступове залучення жінок до важких виробничих професій. У 1926/1927 навчальному році у школах Гірпромучу вже навчалось 353 осіб, а на курсах підвищення кваліфікації – 204 особи. До

1929 р. ці показники відповідно зросли до 402 та 1150. У школах Гірпромучу та в бригадному учнівстві був запроваджений теоретичний курс. За бригадно-індивідуальне навчання керівникам доплачували 5% до заробітної плати. Учні після завершення навчання могли працювати на посадах кваліфікованих робітників. Найпоширенішими професіями серед випускників були забійник і бурильник: у 1928 р. на цих спеціальностях навчалися 41% учнів, а в 1929 р. – вже 56% [11, с. 119].

В 1929 р. на рудниках кадри гірників почали готувалися шляхом індивідуального учнівства. До досвідчених майстрів прикріплювали учнів, де під їх керівництвом вони проходили курс навчання, набували необхідних навичок і вмінь. Після проходження курсу учень складав практичну пробу. Кваліфікаційна комісія оцінювала його рівень і присвоювала відповідну кваліфікацію. Подібні курси діяли для будівельників і рахівників [11, с. 120].

Серйозною проблемою була нестача помешкань для проживання робітників. У 1925 р. з 1060 сімейних та 4242 одиноких працівників житлом було лише забезпечено 800 та 1300 відповідно [5, с. 69]. У 1924 р. на руднику ім. Жовтневої революції робітники проживали у казармах. На Карнаватському руднику робітники ночували у коридорах казарм [3, с. 257, 271]. Аналогічною була ситуація і на інших рудниках.

В грудні 1931 р. пленум криворізького міськкому КП(б)У ухвалив рішення, яким визначався напрямок соціально-культурного та комунального будівництва. Це була програма створення нового гігантського міста, до якого входили б всі рудничні селища і яке було б зв'язане єдиною транспортною системою, що докорінно змінило б культуру та побут гірників [7, с.84].

В листопаді 1933 р. Дніпропетровський обком КП(б)У ухвалив постанову про комунальне будівництво в Кривбасі. В ній порушувалося питання про включення Кривого Рога до особливого списку міст, які плануються союзними організаціями. Уряд виділяв значні кошти на благоустрій рудничних селищ, на комунальне житлове будівництво,

спорудження трамваю, асфальтування та заощення вулиць, озеленення, освітлення [7, с.88].

Умови проживання робітників та інженерно-технічного персоналу залізничної промисловості в роки першої п'ятирічки залишалися складними. Більшість із них мешкала в казармах, які виконували функції гуртожитків і були сильно переповнені. Важкими були умови проживання в гуртожитку на руднику імені К. Лібкнехта, де в одній кімнаті мешкало по 15 осіб. Порушувалися елементарні умови проживання людей, часто відсутня була вода та електроосвітлення, а організація харчування залишала бажати кращого, також траплялися випадки бійок і поширення хвороб [11, с. 145].

В рудоуправлінні «Червоногвардійське» у 12 гуртожитках проживало близько 800 осіб, причому на двох припадало одне ліжко, а білизну міняли лише раз на місяць. У цих же приміщеннях також мешкали й сімейні робітники [26, с. 108].

Найбільш гостро житлова криза в Криворіжжі відчувалася у 1931–1932 рр. Через гостру нестачу житла робітники змушені були самотужки зводити землянки. На деяких рудниках з'явилися цілі поселення, які місцеві мешканці називали «шанхаями». Місцева влада забороняла такі самовільні забудови, але водночас не могла оперативно розв'язати житлове питання. Основна частина рудничних робітників (близько 40–50%) вимушена була проживати в селах, які знаходилися на відстані п'яти-десяти кілометрів від рудників [11, с. 145].

Однією з причин повільного розв'язання житлової проблеми була погана організація будівельних робіт. Особливо гостро відчувалася нестача будівельників, а контроль адміністрації рудників за ходом будівництва був недостатнім. Якість зведеного житла була низкою, у будинках з'являлася пліснява на стелях, протікала вода. Деякі будинки не були готові прийняти мешканців через відсутність вікон і дверей, як, наприклад, на Жовтневому руднику.

Для будівництва Криворізького металургійного заводу передбачалося залучити «вільні руки» з сільських районів Криворіжжя, тому для робітників заводу передбачалося побудувати нове «соціалістичне» місто. В 1931 р. розробку проекту Криворізького «Соцміста» доручили Харківському державному інституту «Дніпромiсто». За планами передбачалося що тут будуть проживати близько 80 тис. осіб [13, с. 201]. Але в 1931 р. запланований проект не був реалізований, оскільки не був складений план будівництва та не вистачало будівельних матеріалів: лісу було тільки 35% від потреб [13, с. 202].

Другий проект було затверджено в 1932 р. Він був розрахований на проживання 100 тис. осіб, передбачалась реконструкція старого центру міста. При будівництві почали застосовувати новий матеріал, деревобетон. Вже на початку лютого в будинок № 5 по вулиці «Революційній» заселили перших 280 робітників. План даного проекту був виконаний на 31,6 % замість накреслених 40%. Причиною була нестача робочої сили та будівельних матеріалів, що призвело до зриву будівництва.

В липні 1932 р. відбулася виставка в клубі будівельників третього, останнього проекту, який був розрахований вже на 200 тис. жителів. В основу структури було покладено житловий комбінат, аналог мікрорайону. План будівництва був розрахований до 1951 р., але виконання відбувалось з відставаннями. Житлові квартали було вирішено будувати в спрощеному варіанті, без архітектури. План було виконано на 15–20%. Протягом першого року в будівництво було вкладено 3,098 млн крб [13, с. 203].

В середині жовтня 1932 р. 600 осіб заселили в перші три будинки. Наприкінці року план робіт було виконано на 56%. Самі будинки нагадували бункери, тому для їх архітектурного оформлення в Кривий Ріг прибула група фахівців з державного тресту «Ленинградгоспроект».

В 1933 р. «соцмісто» будувалося повільно, причинами були відсутність будівельних матеріалів та плинність робочих кадрів. Будівництво

здійснювалося в часи Голодомору, продовольчі пайки з 1932 р. зменшувалися, через що більшість населення жило впроголодь [13, с. 204].

Для проживання робітників зводили і тимчасові житла. Наприклад, робітники, які працювали на будівництві металургійного заводу на початку 1930-х рр. проживали в очеретяних бараках, яких було збудовано понад сотню. Мешкали приблизно по 100 або 120 осіб. Ані матраців, ані простирادل спочатку не було, робітники набивали мішки соломною чи сіном і спали на таких матрацах. Будували такі житла через нестачу лісоматеріалу на Криворіжжі, тому він був замінений очеретом [27, с. 45]

В цілому, незважаючи на труднощі, житловий фонд Кривого Рогу значно зріс. Якщо в 1924 р. в місті було 3260 житлових будинків, то в 1940 р. їх кількість зросла до 24100 [10, с.78]. Скажімо, на Червоногвардійському руднику до революції було лише три невеличкі будинки. За першу п'ятирічку тут було збудовано 34 двоповерхові будинки, гуртожитки, їдальні, школу, поліклініку. За два останні роки п'ятирічки в Кривбасі 12 тис. гірників одержали квартири [7, с.85].

Загалом, у 1930-ті рр. місто поступово розбудовувалось. Змінювались рудничні селища, які набирали вигляду кварталів єдиного міста. За роки трьох перших п'ятирічок Кривий Ріг перетворився на велике місто, в межі якого увійшла більшість території басейну. В 1936 р. в ньому було утворено три внутрішніх райони – Центрально-Міський, Дзержинський і Жовтневий [29, с.19].

Щодо транспортного сполучення, то у 1920-х рр. фактично єдиним видом внутрішньоміського транспорту були залізничні робітничі поїзди, які двічі на день курсували між різними пунктами Кривбасу. Згодом з'явилися перші автобуси та вантажні автомашини, пристосовані для перевезення пасажирів. У 1933–1934 рр. збудували першу трамвайну лінію довжиною 5,8 км, яку відкрили в січні 1935 р. Вже через п'ять років довжина трамвайних шляхів зросла до 22 км, і трамвай став основним засобом транспортного

сполучення між Центрально-Міським і Держинським районами Кривого Рогу [29, с. 157].

Розвиток промисловості призвів до різкого збільшенню населення міста, яке активно прибувало з інших регіонів. Якщо з 1925 р. в Кривому Розі проживало 22571 осіб, то до 1939 р. населення збільшується майже в десять разів – до 197621 осіб [10, с.77].

Таким чином, упродовж 1920–1930-х років відбувалося поступове покращення умов праці, житлового забезпечення, харчування та медичного обслуговування робітників, також проводяться заходи щодо підвищення кваліфікації, системи підготовки кадрів, що разом з механізацією видобутку залізорудної сировини сприяло підвищенню продуктивності праці. Водночас залишалась низка проблем: значний рівень травматизму та нестача житла, яка особливо гостро відчувалась у зв'язку з прибуванням робітників з інших регіонів УСРР за рахунок чого населення міста швидко зростало.

Висновки до 2 розділу

Період непу в Кривому Розі характеризувався складним балансуванням між ринковими відносинами в економіці й адміністративно-командною системою в політиці. Завдяки орендним угодам, денационалізації дрібних підприємств і підтримці приватного сектору місцева влада змогла частково відновити господарську активність, хоча ефективність цих заходів була обмежена. Розвивалися місцева промисловість, торгівля та кустарні виробництва.

Особливу роль у відновленні економіки відіграла гірничорудна галузь. Рудники Криворізького басейну відновлювались після руйнувань війни, революції, впроваджувалась механізація виробництва та будувалась енергетична база, зокрема Криворізька районна електростанція. Геологічні дослідження спростували теорію «затухання» родовищ і засвідчили великий

потенціал Криворізького басейну, що стало підґрунтям для подальшої індустріалізації. Незважаючи на численні труднощі, цей період заклав міцну основу для трансформації міста у важливий промисловий центр СРСР.

Піл час форсованої індустріалізації місто поступово трансформувалося з робітничого поселення у важливий промисловий район, що забезпечував видобуток залізної руди та розвиток гірничо-металургійної галузі. Значним чинником розвитку стало оснащення промислових підприємств новим обладнанням та механізація процесів, що дозволяло збільшити продуктивність праці. Але прискорений розвиток промисловості відбувався у жорстких умовах централізації, адміністративно-командних методів управління та репресивної політики, що зумовлювало, окрім досягнень у видобутку й механізації виробництва, ще і серйозні проблеми у сфері соціального забезпечення, сільського господарства та місцевого самоврядування. Попри суперечливий характер даних процесів, саме у 1930-ті рр. було закладено індустріальну основу, яка визначила подальший розвиток Кривого Рогу в довоєнний та післявоєнний періоди.

Соціально-економічне становище робітників Криворізького басейну на початку 1920-х рр. характеризувалося складними умовами праці, низьким рівнем забезпечення житлом, недостатнім медичним обслуговуванням та харчуванням. На гірничорудних підприємствах робітники працювали в небезпечних умовах: під землею та на кар'єрах спостерігалися надлишок шкідливих газів, ризик обвалів, нестача вентиляції тощо. Попри це, протягом 1920-х рр. почали впроваджуватися перші заходи з поліпшення умов праці: організовувалося медичне обслуговування та навчання, почали розвиватися школи фабрично-заводського навчання та вечірній гірничій технікум, що забезпечувало підготовку кадрів.

Механізація виробництва у 1930-х рр. сприяла підвищенню продуктивності праці, але залишалися проблеми з травматизмом і охороною праці. Запроваджувалися спеціальні курси з техніки безпеки, система гірничорятувальних пунктів, що підвищувало безпеку на рудниках. Водночас

здійснювався поступовий розвиток соціальної інфраструктури, організовувалися їдальні, будинки відпочинку, санаторії, медичне забезпечення, що покращувало умови життя та здоров'я робітників.

Однак житлове забезпечення залишалося гострою проблемою, як у 1920-х рр., так і у 1930-х рр. Влада активно впроваджувала програми комунального будівництва, намагаючись створити сучасні житлові квартали для робітників. Проте темпи реалізації проектів часто відставали через брак робочої сили, будівельних матеріалів та організаційні проблеми. Ця проблема виникала й при будівництві підприємств, зокрема металургійного заводу.

Але не зважаючи на зазначені труднощі в Кривому Розі у 1920–1930-х рр., спостерігалася поступова трансформація виробничих і побутових умов, механізація та технічне вдосконалення виробництва, розвиток системи освіти для підготовки кадрів. Поліпшення соціального забезпечення і житлових умов поступово підвищували рівень безпеки та якості життя гірників, що заклало основу для подальшого розвитку регіону.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТА КРИВИЙ РІГ В 1920 – 1930-ті рр.»

3.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці

Період нової економічної політики та радянської індустріалізації вивчаються у 10 класі. Вони є важливими етапами історії України у складі Радянського Союзу, які мають своє осмислене відображення в сучасній шкільній освіті. Основна увага приділяється висвітленню соціально-економічних особливостей та наслідків непу, ролі форсованої індустріалізації, а також ціні цієї політики.

В загальноосвітніх навчальних закладів в старших класах історія вивчається, виходячи з цілей та вимог, які закладені у Державному стандарті профільної середньої освіти. Метою історичної галузі державного стандарту є розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами [36]. Головним елементом навчально-методичного комплексу є Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти для 6–11 класів «Історія України. Всесвітня історія» 2022 р. Вона передбачає варіативність методичних підходів. Особливістю програми є орієнтація на формування ключових та предметних компетентностей, практичну й творчу діяльність учнів, що сприяє формуванню критичного історичного мислення [30].

У четвертому розділі «Україна в складі тоталітарної імперії – Союзу Радянських Соціалістичних Республік» зміст навчально-пізнавальної діяльності охоплює теми нової економічної політики та форсованої індустріалізації в УСРР. В ньому описується мета, завдання та зміст, де учні повинні: знати хронологічні межі нової економічної політики та переходу до

форсованої індустріалізації. Розуміти: зміст понять «директивна економіка», «радянські п'ятирічки», «соціалістичне змагання», лібералізацію соціально-економічної та національної політики більшовиків у 1920-х рр. як засіб подолання політико-економічної кризи та утвердження радянської влади в Україні; особливості реалізації непу, суть та наслідки форсованої індустріалізації. Вміти встановити послідовність подій історії України з 1921 до 1939 рр.; визначати передумови, причини та масштаби соціально-економічних перетворень. В даному розділі навчальної програми з орієнтованих тем для навчальних проєктів пропонується тема: «Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій 1921–1939 рр.», яка передбачає дослідження місцевої історії у зв'язку з подіями загальнонаціонального масштабу.

Вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів з історичної освітньої галузі передбачають, що учень:

1) мислить історико-хронологічно, орієнтується в історичному часі, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між подіями, явищами і процесами, діяльністю людей та її результатами в часі, виявляє зміни і тривалість у житті суспільства;

2) мислить системно, виявляє взаємозв'язок, взаємозалежність та взаємовплив історичних подій, явищ, процесів, постатей у контексті відповідних епох; розуміє множинність трактувань минулого і сучасного та зіставляє їх інтерпретації;

3) мислить критично, працює з різними джерелами інформації та формулює історично обґрунтовані запитання [36].

Тому ціллю сучасної шкільної історичної освіти є формування у учнів історичної свідомості, креативності та предметних історичних компетентностей, складники яких наступні: хронологічний, який передбачає вміння учнів орієнтуватися в історичному часі; просторовий – орієнтування учнів в історичному просторі, наприклад в історичних картах; інформаційний – вміння учнів працювати з джерелами історичної інформації; логічний –

вміння учнів аналізувати, пояснювати історичні факти, формулювати теоретичні поняття, положення, концепції; аксіологічний, де учень формує власну версію та дає оцінку певній історичній події [37, с. 61].

Вивчення історії України у 10 класі хронологічно продовжує послідовне вивчення нового навчального матеріалу, який охоплює період 1914–1945 рр. На даний час найновішим підручником з історії України за 10 клас є підручник 2023 року, підготовлений В. Власовим, Г. Хлібовською та ін. В даному підручнику питанню соціально-економічного розвитку в період з 20-х до 30-х рр. XX ст. в Україні присвячено два параграфи в 4 розділу.

В підручнику Історія України (рівень стандарту) за 10 клас авторів Г. Хлібовської, М. Крижановської та О. Наумчук [35] кожен параграф починається із запитань для актуалізації опорних знань на початку й завершення з підсумками й завданнями.

В параграфі «Суспільно-політичне життя в Україні в роки непу» робиться акцент на суспільно-політичному напрямі, де порушуються питання про формування однопартійності, долю громадських організацій, статус державно-адміністративної номенклатури, але недоліком є приділення меншої уваги до економічного питання. В параграфі «Форсована індустріалізація» більш структурно подані джерела індустріалізації та підсумки п'ятирічок із наголосом на соціальні наслідки.

Підручник з історії України (профільний рівень) за 10 клас, авторів В. С. Власова, С. В. Кульчицького, О. Є. Панаріна [34]. орієнтований на поглиблене вивчення історії. На початку кожного параграфа розташована числова пряма, де зазначені ключові події та дати, в кінці завдання, запитання для узагальнення, які спрямовані на перевірку рівня засвоєння знань учнів щодо теми. Були використані візуальні та текстові історичні джерела для розвитку дослідницьких вмінь учнів.

В параграфі «Упровадження нової економічної політики. Кампанія українізації» темі періоду непу присвячено три перших питання параграфа, де пояснено перехід від політики «воєнного комунізму» до непу в 1921 р. з

аналізом причин та наслідків. Викладено суть непівських реформ. В параграфі «Форсована індустріалізація радянської України» розкрито перехід від непу до форсованої індустріалізації та створення командної економіки, охарактеризовано політику сталінського керівництва, створення нових галузей важкої промисловості. Детально висвітлено соціально-економічні наслідки.

В підручнику учням пропонується працювати з історичними джерелами (уривками документів). Було використано наочні засоби, схеми, таблиці, фото, плакати, функція яких підсилювати сприйняття матеріалу. Завдання після параграфа орієнтовані на порівняння і критичний аналіз подій. Запитання орієнтують на інтерактивне навчання, розвиток критичного мислення і формуванню компетентностей.

Також в підручниках при вивченні періоду форсованої індустріалізації, згадується підприємство, яке було збудоване у Кривому Розі у 1930-х рр. – металургійний завод «Криворіжсталь», якому також можна приділити трохи уваги на уроці, як приклад індустріалізації на місцевому рівні, охарактеризувати, яку роль відіграло спорудження даного підприємства для економічного та соціального розвитку міста.

Обидва підручники реалізують сучасну компетентнісну парадигму історичної освіти, тобто вивчення не лише фактів, а й формування вмінь та способів мислення, а саме вміння аналізувати, порівнювати, робити висновки, оцінювати історичні процеси.

Сучасна шкільна освіта в Україні орієнтована на нові підходи до навчання, зокрема використання інтерактивних методів, за допомогою яких у учнів формуються наступні навички, критичне мислення, комунікація, креативність, робота в команді тощо. При вивченні періоду 1920–1930-х рр. в шкільній освіті було проаналізовано розробки уроків з сайту «На Урок» за 10 клас вчителів історії А. Щипська, Т. Вистороп та Н. Хижня.

Так, вчитель історії А. Щипська пропонує розробку уроку на тему: «Форсована індустріалізація радянської України» 10 клас [31]. При

викладанні вчитель застосовує інтерактивні методи з актуалізації опорних знань та мотивації навчальної діяльності, зокрема метод «Дізнайся мою точку зору». Правила наступні: в класі на підлозі робиться розмітка малярним скотчем або за допомогою олівців, далі починається сам процес. Зліва стають учні, які не погоджуються з твердженнями, праворуч – ті, хто погоджується, ближче межі стоять ті учні, які не визначилися. Далі вчитель зачитує шість тверджень, серед яких є правдиві та хибні, які учні повинні визначити. Твердження наступні: 1) неп заважав Сталіну встановити особисту необмежену владу. 2) Швидке кооперування селянства краще за плавне і поступове. 3) Протягом 20-х рр. XX ст. не сформувалися соціальні сили, які б виступили за збереження непу. 4) Реформи в економіці не були доповнені реформами в політиці. 5) Соціальне становище було стабільним в часи непу. 6) В часи непу було легко почати власну справу.

Вчитель адоптувала даний метод й до дистанційного навчання. При проведенні в «Zoom» учні можуть використати три типи смайликів, а при проведенні навчання у «Google Meet» учні підіймають ліву руку, праву або обидві. Даний метод сприяє залученню всього класу до роботи на уроці.

При викладенні основного матеріалу, використовуючи прийоми пояснення, де вчитель подає три визначення до теми, які учні занотовують, після цього для первісного закріплення вчитель задає учням наступні питання: «1. Як ви вважаєте, чи могла група «А» виготовляти товари народного споживання? Якщо так, то які? (так, паливо та електроенергію). 2. Хто на вашу думку був більш правий: селяни, які не хотіли віддавати зерно дарма чи держава, якій потрібні були кошти на розбудову? Чи можливий був компроміс?».

В процесі уроку вчитель активно використовує наочні джерела: фотографії, порівняльну таблицю «Заробітна плата робітника та цін, темпи їх зростання», тематичну карту з атласу та пропонує роботу з документами. За допомогою даних методичних матеріалів та методу бесіди вчитель розкриває причини згортання непу, основні риси й методи проведення індустріалізації в

СРСР і в радянській Україні, наслідки індустріалізації для економіки та життя населення, розвиває критичне та аналітичне мислення учнів.

Вчитель історії Т. Вистороп в розробці уроку на тему: «Впровадження неп в УСРР» 10 клас [33] розкриває передумови, основні заходи та результати непу, порівнює її з політикою «воєнного комунізму» та формує в учнів уміння аналізувати історичні події й робити власні висновки.

Для цього використовує інтерактивні методи. Для мотивації навчальної діяльності та повідомлення теми та мети уроку, вчитель використовує вправу «Хованки». Учням подається таблиця у вигляді квадратної сітки 8×6 клітинок, у кожній клітинці записана одна літера. Серед даних літер заховане головне слово теми уроку. Учням дається завдання зафарбувати клітинки з літерами, які повторюються. Далі вчитель задає питання: «Яке слово отримали?». В підсумку учні повинні отримати слово неп. Далі вчитель для розуміння рівня знань учнів щодо теми задає наступні питання: «Чи відоме воно вам? Що воно означає? Що вам вже відомо про нову економічну політику?». Після отриманих відповідей вчитель повідомляє тему уроку та питання для розгляду.

На початку викладання нового матеріалу вчитель пропонує учням переглянути уривок відеоматеріалу на тему: «Україна в 20-х на поч. 30-х рр. ХХ ст. Воєнний комунізм. НЕП», починаючи перегляд з 5 хвилини. Після перегляду відео учні повинні відповісти на наступні питання: «Що спонукало більшовицьку владу до впровадження непу? Що передбачав неп? Охарактеризуйте результати непу? Назвіть хронологічні межі непу? Чи виправдала себе, на вашу думку, неп? Свою думку аргументуйте».

Далі вчитель пропонує учням попрацювати в групах. Спочатку вчитель ділить учнів на пари, далі вони повинні опрацювати схему в підручнику та обрати два твердження, які учні вважають найбільш істотними. Свій вибір вони повинні обґрунтувати конкретними фактами та відповісти на питання: «Які з причин ви вважаєте суб'єктивними? Чому?». Далі продовжуючи роботу в групах, вчитель ділить учнів на декілька малих груп та дає завдання

за допомогою підручника заповнити таблицю, де потрібно охарактеризувати основні заходи трьох галузей: «Сільське господарство», «Торгівля і фінанси» та «Промисловість». Даний інтерактивний метод є ефективним при розвитку навичок комунікації, співпраці та критичного мислення.

Далі проходила робота з підручником, де учні працювали з таблицею та наочними джерелами, ілюстраціями. В підсумку уроку, вчитель застосовує прийом «Анкета», за допомогою якого перевіряє стан, настрої учнів та головне, як вони опанували даний матеріал уроку.

У методичній розробці уроку вчителя історії та географії Н. Хижняк на тему: «Форсована індустріалізація» [32], метою є формування в учнів поняття про індустріалізацію, її завдання, труднощі, характерні риси, особливості, наслідки, розвивати вміння шукати необхідну інформацію в різних історичних джерелах, зіставляти й аналізувати її, виділяти основну інформацію, удосконалювати в учнів уміння оцінювати історичні події та процеси.

Для цієї мети використовуються інтерактивні вправи. Так, для мотивації навчальної діяльності вчитель використовує метод «дерево знань». Де зазначені терміни, поняття та роки, пов'язані з темою. Даний візуальний метод сприяє розумінню зв'язків між різними темами та поняттями, що допомагає учням краще зрозуміти та запам'ятати їх. Фактично це своєрідна ментальна мапа.

Для актуалізації опорних знань вчитель використовує вправу «Розпутай криптограму!» Учням потрібно правильно поєднати літери та скласти слова, поняття з теми уроку та дати визначення даним історичним поняттям. В результаті учні повинні скласти наступні слова «індустріалізація» та «модернізація». Далі при фронтальному опитуванні вчитель використовує вправу «інтелектуальний тир»: на дошці або в презентації мішень, на якій закріплені номери запитань, запитання, які ближче до центру, більш складні. Учень обирає номер запитання, яке задає вчитель згідно номеру та відповідає на нього.

Під час вивчення навчального матеріалу проводиться дослідницька робота, де учні поділяються на чотири групи. Далі вчитель дає кожній групі завдання опрацювати історичний матеріал та надає відповідний документ, на основі якого кожна група має виконати своє завдання, потім один учень з групи виходить та надає відповідь на питання.

Перша група після опрацювання документа «Резолюція про 5-річний план розвитку господарства»: учень розповідає про мету, причини індустріалізації, стахановський рух та перші п'ятирічки.

Друга група на основі документа «Стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому»»: учень розповідає про джерела, труднощі та життєвий рівень населення під час індустріалізації.

Третя група опрацьовує «Постанову ЦК ВКП(б) «Про реорганізацію управління економікою»»: учень розповідає про запровадження адміністративно-командних методів керівництва.

Четверта група після опрацювання документа «Доповідь голови Раднаркому УСРР В. Чубаря на V сесії ВУЦВК XII скликання про підсумки виконання першої п'ятирічки» (8 лютого 1933 р.) розповідає про особливості, підсумки та досягнення індустріалізації.

Далі протягом уроку, заслуховуючи відповіді команд, учні заповнюють заздалегідь підготовлену вчителем ментальну карту та листок оцінювання, в якому в кінці уроку підраховують всі зароблені бали за урок. За допомогою роботи в групах з історичними джерелами, окрім розвитку навичок комунікації, співпраці, у учнів формуються навички роботи з історичними джерелами, критичного аналізу та порівняння, а також формується здатність робити власні висновки.

Проаналізувавши розроблені уроки вчителів, можна зробити висновок, що метою уроків є формування в учнів історичного розуміння економічних процесів, причин і наслідків змін в економіці УСРР. Уроки побудовані на принципах активного навчання, де учні не просто слухають, а взаємодіють, досліджують, аналізують і роблять висновки. Такі методи сприяють розвитку

у учнів історичних предметних компетентностей. Дані уроки сприяють не лише засвоєнню фактів, а й формуванню розуміння соціально-економічних процесів, розвитку критичного мислення.

В підсумку можна стверджувати що вивчення періоду 1920–1930-х рр. у шкільній історичній освіті має не лише пізнавальне значення, воно формує у старшокласників розуміння соціально-економічних процесів та причинно-наслідкових зв'язків. Освітній процес базується на компетентнісному підході, що забезпечує не лише засвоєння фактів, а й формування цілісного історичного світогляду учнів.

3.2. Методика вивчення теми «Соціально-економічний розвиток міста Кривий Ріг в 1920–1930-ті рр.» засобами сучасної історичної освіти

Вивчення соціально-економічного розвитку Кривого Рогу у 1920–1930-ті рр. є важливим, оскільки дозволяє глибше усвідомити особливості непу та індустріалізації в Україні на прикладі рідного міста. Це сприяє формуванню історичної пам'яті учнів, розумінню витоків сучасного економічного потенціалу міста. Тема розкриває зв'язок між минулим і сьогоденням та формує інтерес до історії рідного краю.

Ефективним способом вивчення даної теми є позакласний захід. Якщо урок є обов'язковою формою навчання, регламентований часом, то позакласна робота носить добровільний характер, і час її проведення визначається учителем [37, с. 175]. Тому даний метод дозволяє вчителю розширити вивчення періоду нової економічної політики та форсованої індустріалізації на локальному прикладі, як ці процеси відбувалися у рідному краю.

Позакласний захід.

Тема: «Соціально-економічний розвиток міста Кривий Ріг в 1920-1930-ті рр.»

Мета:

- *Освітня:* Ознайомити учнів з основними напрямками соціально-економічного розвитку Кривого Рогу у 1920–1930-х рр., розкрити особливості відбудови промисловості, процеси індустріалізації, показати вплив загальносоюзної економічної політики на розвиток міста.
- *Розвивальна:* Розвивати вміння аналізувати історичні джерела, статистичні матеріали, фотодокументи, формувати навички критичного мислення, роботи з історичною інформацією, уміння робити узагальнення та висновки, сприяти розвитку історичної пам'яті та уявлення про минуле рідного краю.
- *Виховна:* виховувати інтерес і повагу до історії рідного міста, Формувати усвідомлення ролі праці людей у відбудові й розвитку Кривого Рогу.

Тип уроку: позакласний захід.

Загальнодидактичні методи: метод бесіди.

Навчальні технології: інтерактивні методи.

Обладнання: підручник, наочні джерела (плакат, фотографія та статистичні дані), уривки джерел з періодичного видання, наукова література звідки були взяті матеріали до позакласного заходу.

Очікувані результати:

Після цього уроку учні зможуть:

- пояснювати особливості економічного розвитку Кривого Рогу у 1920–1930-х рр.;
- характеризувати основні галузі промисловості міста в період непу та індустріалізації;
- визначати роль Кривого Рогу у загальноукраїнських і радянських економічних процесах;

- працювати з історичними документами та робити обґрунтовані висновки про події й явища цього періоду.

Структура заходу:

- I. Організаційний момент (1 хв.).
- II. Мотивація навчальної діяльності (3 хв.).
- III. Хід позакласного заходу (25 хв.).
- IV. Підбиття підсумків (5 хв.).
- V. Заключна частина (1 хв.).

Хід позакласного заходу:

I. Організаційний момент.

Слово вчителя: Добрий день, шановні учні, на цьому позакласному заході ви дізнаєтеся цікаві факти про історію нашого міста.

II. Мотивація навчальної діяльності

За допомогою методу «хмари слів» (Додаток А) учні повинні визначити, з якої теми буде по захід:

Етапи вправи:

- 1) Учні знаходять всі перелічені слова (всього 8 слів).
- 2) учням потрібно назвати що зображає хмара (візуалізує «Ріг» або «Пороховницю»).
- 3) визначити про яку тему йдеться.

Вступне слово вчителя : Сьогодні ми розглянемо Кривий Ріг 1920–1930-х рр. Це був період відновлення після руйнувань Першої світової та революційних подій, час великих змін, індустріалізації, соціальних перетворень і складних випробувань для мешканців нашого міста.

III. Хід позакласного заходу

Слово вчителя: Вчитель розповідає, що після 1920 р. Кривий Ріг переживав складний етап відновлення.

Завдання 1: Робота з статистичними даними: вчитель пропонує учням розглянути діаграму (Додаток В) та дати відповіді на наступні питання:

Питання:

1. Який сектор показано червоним кольором, а який — синім?
2. Як змінювалася чисельність робітників промисловості упродовж 1922–1930 рр. ?
3. Як ви можете пояснити ці зміни (які історичні процеси відбувалися в цей період) ?
4. Який висновок можна зробити про розвиток промисловості Кривбасу в 1920-х рр. ? Яке значення могло мати зростання кількості робітників для соціально-економічного розвитку регіону.

Завдання 2: робота з джерелами: вчитель розподіляє учнів на три групи та для опрацювання надає уривки періодичних видань, та завдання, питання на які кожна група має дати відповіді.

Вчитель пропонує учням самим сформулювати назву власних груп.

Завдання:

1 група: джерело «Як живуть шахтарі» (Додаток Ж)

- 1) Хто такі «сезонники» і чим вони відрізняються від професійних шахтарів ? Чому робота сезонників позначається на діяльності копалень ?
- 2) Як умови праці впливають на здоров'я шахтарів ? 3) Що цей текст говорить про соціальні умови гірників в післявоєнний час?

2 група: джерело «Як живе гірник на руднику ім. «Жовтневої революції»» (Додаток З)

- 1) Які труднощі мають гірники у побуті ?
- 2) Які соціальні проблеми порушує цей текст ? Яке рішення пропонується для покращення їхнього побуту ?
- 3) Як цей текст допомагає зрозуміти реалії життя робітників того часу ?

3 група: джерело «Становище гірників треба покращити. З побуту шахтарів». (Додаток Е)

- 1) Які природні умови ускладнюють роботу шахтарів на відкритих вибоях ?
- 2) Як цей текст допомагає зрозуміти соціальне становище робітників у післявоєнний час ?
- 3) Які порушення прав робітників ти помітив(ла) у тексті? Відповідь аргументуйте.

Загальне питання: які враження викликають у вас ці описи ?

Слово вчителя: вчитель розповідає що у 1931 р. було розпочато будівництво нового гірничо-збагачувального комбінату, Криворізького металургійного заводу «Криворіжсталь». Місто швидко зростало: з'являлися нові будинки, школи, лікарні, клуби. Індустріалізація принесла швидке зростання виробництва: будувалися нові шахти, дробильні фабрики, прокладалися електричні лінії.

Завдання 3: Робота з наочними джерелами: вчитель надає учням на опрацювання радянські агітаційний плакат: «Потяг йде від ст. “Соціалізм” до ст. “Комунізм”. Випробуваний машиніст локомотива революції т. Сталін» (Додаток Б). Після опрацювання учні відповідають на питання та висловлюють власну думку:

Питання:

- 1) Що ви бачите на плакаті ? Опишіть зображення своїми словами.
- 2) Які емоції викликають у вас цей плакат ? Чому?
- 3) До якої історичної епохи належить цей плакат ? Які гасла або заклики використано в плакаті ?
- 4) Як ви думаєте, чому пропаганда була важливим інструментом у період індустріалізації? Як би ви охарактеризували цей плакат з точки зору пропаганди праці ?
- 5) Як символіка поїзда передає ідею розвитку радянського суспільства ? Чому саме поїзд було обрано метафорою радянського поступу ?
- 6) Як би ви назвали цей плакат ?
- 7) Який висновок можна зробити після перегляду цього плакату ?

Пригадайте: Яка видобувна галузь розвивалася в Кривому Розі починаючи з початку 20-х років. Яку роль розпочинає відігравати місто в період індустріалізації.

Завдання 4: Робота з зображенням: вчитель пропонує учням розглянути зображення (Додаток Д) та дати відповіді на наступні питання:

Питання:

1. Що ви бачите на фотографії ? Опишіть зображення своїми словами.
2. У якому місті відбувається подія, зображена на фото ?
3. Яке значення мало спорудження цього металургійного заводу для економіки УСРР/СРСР ?
4. Як спорудження «Криворіжсталі» вплинуло на соціально-економічний розвиток регіону ?

IV. Підбиття підсумків

Рефлексія.

Інтерактивна вправа: створення групової «хмари слів» за допомогою «Mentimeter».

Етапи вправи:

- 1) вчитель пропонує учням записати три твердження в зошит:
 - яке запам'ятали;
 - яке зацікавило;
 - яке не зрозуміло.
- 2) Вчитель надає учням покликання на «Mentimeter».
- 3) Учні вводять власні три твердження, створюючи в режимі реального часу хмару слів. яку вчитель виводить на дошку чи екран монітора, в подальшому всі можуть бачити та обговорювати результати власної роботи.

V. Заключна частина

Слово вчителя: Отже, 1920–1930-ті рр. стали періодом становлення Кривого Рогу як великого індустріального центру.

Висновки до 3 розділу

Сучасна історична освіта в Україні ґрунтується на компетентнісному та інтерактивному підходах, спрямованих на розвиток критичного мислення, дослідницьких умінь і формування цілісного історичного світогляду учнів. Сучасні навчальні матеріали орієнтовані на формування в учнів умінь працювати з історичними джерелами, аналізувати соціально-економічні процеси, робити власні висновки та оцінки. Разом з тим, певним недоліком є недостатня увага до регіональних аспектів соціально-економічного розвитку, що створює потребу у впровадженні елементів краєзнавчого підходу, зокрема вивчення процесів індустріалізації на прикладі підприємств Криворіжжя.

Теми соціально-економічного розвитку міста Кривий Ріг в 1920-1930-ті рр. не отримує належної уваги в шкільному курсі з історії. В основному при вивченні періоду форсованої індустріалізації в шкільному курсі з історії в підручниках лише зазначається про створення Криворізького металургійного заводу «Криворіжсталь», як одне з перелічених досягнень індустріалізації в УСРР в металургійній галузі, на цьому увага до міста Кривого Рогу завершуються.

Запропонована розробка позакласного заходу з теми «Соціально-економічного розвитку міста Кривий Ріг в 1920-1930-ті роки» дозволяє розширити вивчення періоду нової економічної політики та форсованої індустріалізації на локальному прикладі, розкрити особливості та вплив загальносоюзної політики на розвиток міста та її наслідки. Акцент був зроблений на використанні краєзнавчого матеріалу, на основі якого були сформовані активні методи навчання, до яких входять інтерактивні методи, робота з наочними та писемними історичними джерелами, групова робота.

Таким чином, в учнів розвиваються навички критичного мислення, вміння роботи з історичною інформацією та сприяє розвитку історичної пам'яті про минуле рідного краю.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило комплексно розглянути соціально-економічний розвиток міста Кривий Ріг у 1920–1930-х рр. та обґрунтувати методичні підходи до вивчення цієї теми у шкільній історичній освіті.

Історіографія проблеми зазнала суттєвих змін. Якщо у радянський період переважали ідеологізовані праці, які відображали лише «успіхи соціалістичного будівництва» та ідеалізація партійного керівництва, то сучасні вітчизняні дослідження характеризуються об'єктивним, критичним підходом, спрямованим на переосмислення та виявлення реальних соціально-економічних процесів, повсякденного життя населення, умов праці та впливу індустріалізації на соціальну структуру міста.

Джерельну базу дослідження соціально-економічного розвитку Кривого Рогу складають писемні, опубліковані джерела, які поділяються на наступні групи: директивні, діловодні документи та матеріали періодичної преси.

Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові методи дослідження, зокрема метод порівняльного аналізу дозволив порівняти соціально-економічні процеси які проходили у Кривому Розі у міжвоєнний період. Спеціально-історичні методи дозволили здійснити поглиблений аналіз соціально-економічного розвитку міста, зокрема за допомогою проблемно-хронологічного методу було простежено послідовність основних подій та процесів у хронологічній та логічній послідовності. Порівняльно-історичний метод дозволив проаналізувати та порівняти інформаційну складову історіографічної та джерельної бази дослідження.

В ході дослідження було встановлено що у 1920-х рр. Кривий Ріг переживав період відновлення після воєнних руйнувань. У період нової економічної політики розпочалася поступова відбудова гірничорудної промисловості, розвиток кустарного виробництва, торгівлі, розширення

мережі кооперативів. Діяльність місцевих органів влади сприяла відродженню господарства та стабілізації соціальної сфери.

Вагоме значення у процесі відновлення економіки мала гірничорудна галузь. Після руйнувань, спричинених війною та революцією, рудники Криворізького басейну поступово відновлювали роботу, активно впроваджувалася механізація виробничих процесів. Проведені геологічні дослідження розвіяли теорію про «затухання» родовищ і підтвердили значний потенціал Кривбасу, що стає основою подальшої індустріалізації регіону.

У період індустріалізації Кривий Ріг поступово перетворювався з робітничого поселення на потужний промисловий центр, який відіграв ключову роль у видобутку залізної руди та розвитку гірничо-металургійної промисловості. Важливим чинником економічного зростання стало впровадження новітнього обладнання й механізація виробничих процесів, що сприяло підвищенню продуктивності праці. Значні капіталовкладення у гірничорудну і металургійну галузі, залучення іноземних спеціалістів до будівництва підприємств, зокрема будівництво Криворізького металургійного заводу та нових шахт забезпечили стрімке зростання промислового потенціалу міста.

Водночас форсована індустріалізація здійснювалася в умовах жорсткої централізації, адміністративно-командних методів управління та репресивної політики. Це призводило не лише до успіхів у видобутку й технічному переоснащенні, а й до значних труднощів які створювала радянська влада у соціальній сфері, сільському господарстві та місцевому управлінні. Попри суперечливість цих процесів, саме у 1930-ті рр. було закладено індустріальну основу, яка визначила подальший розвиток Кривого Рогу в довоєнний і післявоєнний періоди.

Соціально-економічне становище робітників Криворізького басейну на початку 1920-х рр. залишалося вкрай складним. Праця на гірничорудних підприємствах відзначалася важкими та небезпечними умовами: у шахтах

фіксувалися шкідливі гази, був високий ризик обвалів, погана вентиляція тощо. Гостро стояло питання щодо нестачі житла, низького рівня медичного забезпечення та незадовільного харчування. Водночас упродовж 1920-х рр. розпочалися перші кроки щодо вирішення даної проблеми, створювалися медичні пункти, проводилися навчальні курси, активно розвивалася система професійної освіти. Зокрема, діяли школи фабрично-заводського навчання та вечірній гірничий технікум, які сприяли підготовці кваліфікованих кадрів для промисловості регіону.

Механізація виробництва у 1930-х рр. сприяла зростанню продуктивності праці, проте проблеми щодо травматизму та охорони праці залишалися актуальними. З метою її зменшення впроваджувалися курси з техніки безпеки, створювалася система гірничорятувальних пунктів, що підвищувало рівень безпеки на рудниках. Паралельно відбувався розвиток соціальної інфраструктури, відкривалися їдальні, будинки відпочинку, санаторії, покращувалося медичне обслуговування, що сприяло покращенню умов життя робітників.

Житлове питання залишалося однією з найгостріших соціальних проблем у 1920-х – 1930-х рр. Влада впроваджувала програми комунального будівництва, намагаючись створити сучасні житлові квартали для робітників. Проте темпи реалізації цих проектів часто відставали через нестачу робочої сили, дефіцит будівельних матеріалів та численні організаційні труднощі. Подібні проблеми виникали й під час зведення промислових об'єктів, зокрема металургійного заводу, що свідчило про загальну неузгодженість у плануванні та управлінні будівельною сферою. Попри зазначені труднощі, у Кривому Розі впродовж 1920–1930-х років відбувалася поступова трансформація виробничих і соціально-побутових умов.

Проведений аналіз стану вивчення теми «Соціально-економічного розвитку міста Кривий Ріг в 1920–1930-ті рр.» в шкільному курсі історії показує що вона не отримує належного висвітлення у шкільному курсі історії. У підручниках лише згадується про створення Криворізького

металургійного заводу «Криворіжсталь» як одного з досягнень форсованої індустріалізації в УСРР без детального розкриття локальних особливостей розвитку міста.

Запропонована методична розробка на тему «Соціально-економічний розвиток міста Кривий Ріг у 1920–1930-х роках» покликана розширити зміст шкільного курсу, поглибити розуміння процесів нової економічної політики та форсованої індустріалізації на місцевому рівні. Вона дозволяє учням простежити, як загальносоюзна політика впливала на розвиток Кривого Рогу та які наслідки це мало для міста.

Особлива увага приділена використанню краєзнавчих матеріалів і впровадженню активних методів навчання: інтерактивних форм роботи, аналізу історичних джерел, групової взаємодії. Це сприяє формуванню в учнів навичок критичного мислення, уміння працювати з історичною інформацією та розвитку історичної пам'яті про минуле рідного краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Мельник. О. О., Стеблина. І. О. Документи з історії Криворіжжя (1919–1926). Вип 1. Кривий Ріг, 2013. 104 с.
2. Мельник. О. О., Стеблина. І. О. Документи з історії Криворіжжя (1918–1927). Вип 2. Кривий Ріг, 2013. 68 с.
3. Мельник. О. О., Стеблина. І. О. Криворіжжя у газетах і журналах кінця ХІХ – початку ХХ століття (1881–1925). Київ, 2023. 363 с.
4. Мельник. О. О., Стеблина. І. О. Криворіжжя в 1932–1933 роках. Хронологічний довідник. Кривий Ріг : Видав. дім, 2012. 254 с.

Література

5. Вилкул Ю. Г., Ищенко. Н. И., Рукавицын. И. А., Ступник. Н. И. Железрудное Криворожье: взгляд длиной в 135 лет. История в фотографиях и документах 1881–2016. Киев : Книга-плюс, 2016. 124 с.
6. Варгатюк. П. Л., Кан. Д. И., Г. Осадчук. Г. С. Кривой Рог. История городов и сёл Днепропетровской области. Киев, 1977. 840 с.
7. Варгатюк П.Л., Дольчук А.В. Рудна скарбниця Півдня. Дніпропетровськ: Промінь, 1966. 160 с.
8. Гірчук М., Хоцький М. Руда і люди. Нариси з історії Криворізького рудника ім. Кірова. – Дніпропетровськ: Промінь, 1967. 192 с.
9. Дояр Л. В. Криворіжжя – рідний край: сторінки історії. 235-річчю Кривого Рогу присвячується : монографія. Кривий Ріг, 2009. 147 с.
10. Кривому Рогу – 200 : историко-экономический очерк. Днепропетровск : Промінь, 1975. 208 с.
11. Криворізький залізрудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд. Кривий Ріг : Вид. центр Криворізького технічного університету, 2006. 583 с.

12. Малахов. Г. М., Шостак. А. Г., Стариков. Н. И. История горного дела в Криворожском бассейне. Киев : Изд-во технической литературы, 1956. 343 с.
13. Мельник О. О. З історії Соцміста (30-ті роки XX ст.). *На землі, на рідній...: антологія*. Кн. 4. Дніпропетровськ, 2007. С. 201–204.
14. Мельник О. О. Сільське Криворіжжя в 1928–1932 роках. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 18. Київ, 2008. С. 300–308.
15. Мельник О. О., Стеблина І. О. Кривий Ріг: погляд через століття. Кривий Ріг : 2019. 372 с.
16. Мельник О. Криворізька міськрада в 1920–1941 роках. Кривий Ріг, 2005. 368 с.
17. Місто трудової мужності : збірник. Київ : Дніпро, 1976. 300 с.
18. Парнак С. М., Смірнова Г. Я., Євтехов В. Д. Видатний дослідник залізрудних родовищ Криворізького басейну Едуард Карлович Фукс (140 років від дня народження). *Геолого-мінералогічний вісник Криворізького національного університету*. 2012. № 2. С. 96–100.
19. О. М. Поль і розвиток гірничої промисловості в Криворізькому басейні. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2002. 208 с.
20. Скрипнікова В. Цей чоловік під землю бачив [Едуард Фукс]. *На землі, на рідній...: антологія*. Кн. 7. Дніпропетровськ, 2012. С. 83–96
21. Мельник О. О. Репресії 1937–1938 рр. У Кривому Розі у світлі статистики. Матеріали третіх історико-краєзнавчих читань «Криворіжжя: погляд у минуле». Кривий Ріг, 2017. С. 55–61
22. Кривий Ріг. Запоріжжя : ТОВ РА «Тандем-У», 2000. 160 с.
23. Рябко М. Ю. Історія деяких шахт Кривого Рогу. *Криворіжжя – славетний гірничий край* : матер. Міської наук.-практ. краєзнавчої конф., присвяченої 100-річчю надання Кривому Рогу статусу міста, м. Кривий Ріг, 20 квітня 2018 р. Кривий Ріг, 2018. С. 63–67.

24. Тямін М. Ю. Історія розвитку гірничовидобувного району на прикладі Кривого Рогу [розвиток гірничодобувної промисловості]. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2011. Вип. 20. С. 248–258.
25. Мельник О. О., Балабанов С. В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т. 1. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. 604 с.
26. Мельник О. О., Стеблина І. О. Тернівська земля – перлина Криворіжжя (1750–1950). Кривий Ріг: Видавець Козлов. Р. А. 2019. 436 с.
27. Прохоров В. С., Деда Б. И., Горяной В. Д. Криворожский металл. Днепропетровск: Промінь, 1964. 300 с.
28. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.
29. Варгатюк П. Л. Криворіжжя. Путівник. Дніпропетровськ : Промінь, 1969. 162 с.
30. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти для 6-11 класів «Історія України. Всесвітня історія», 2022 рік. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення 22.09.2025).
31. Щипська А. Р. Форсована індустріалізація радянської України. Урок. URL: <https://naurok.com.ua/urok-forsovana-industrializaciya-radyansko-ukra-ni-312125.html> (дата звернення 22.09.2025).
32. Хижняк Н. А. Методична розробка уроку з історії України 10 клас на тему: «Форсована індустріалізація» Урок. URL: <https://naurok.com.ua/metodichna-rozrobka-uroku-z-istori-ukra-ni-10-klas-na-temu-forsovana-industrializaciya-340905.html> (дата звернення 22.09.2025).
33. Вистороп Т. В. Впровадження неп в УСРР. Урок. URL: <https://naurok.com.ua/urok-vprovadzhennya-nep-v-usrr-100418.html> (дата звернення 22.09.2025).

34. Власов В. С., Кульчицький С. В., Панарін О. Є. Історія України (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2023. 332 с.
35. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України. Рівень стандарту : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2023. 292 с.
36. Державний стандарт профільної середньої освіти : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25.07.2024. № 851. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-п#Text> (дата звернення 22.09.2025).
37. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

ДОДАТКИ

Додаток А



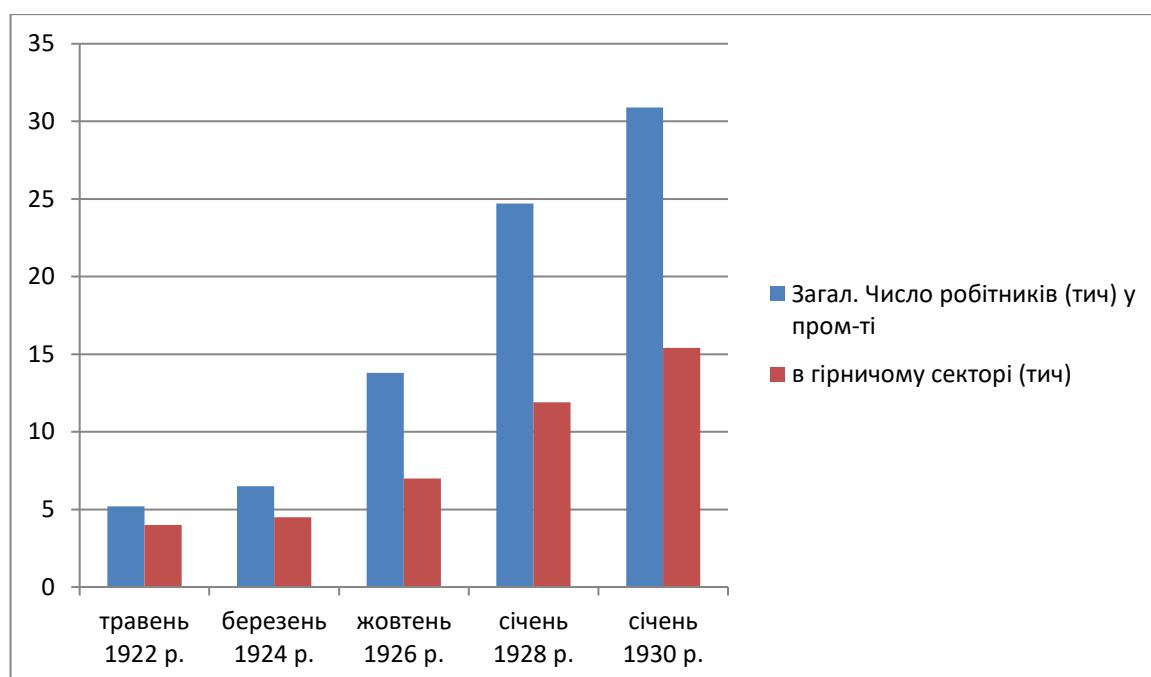
Додаток Б



Радянський плакат: «Потяг іде від ст. «Соціалізм» до ст. «Комунізм». Випробуваний машиніст локомотива революції т. Сталін». 1930-ті роки.

(Власов В. С., Кульчицький С. В., Панарін О. Є. Історія України (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2023. С. 190)

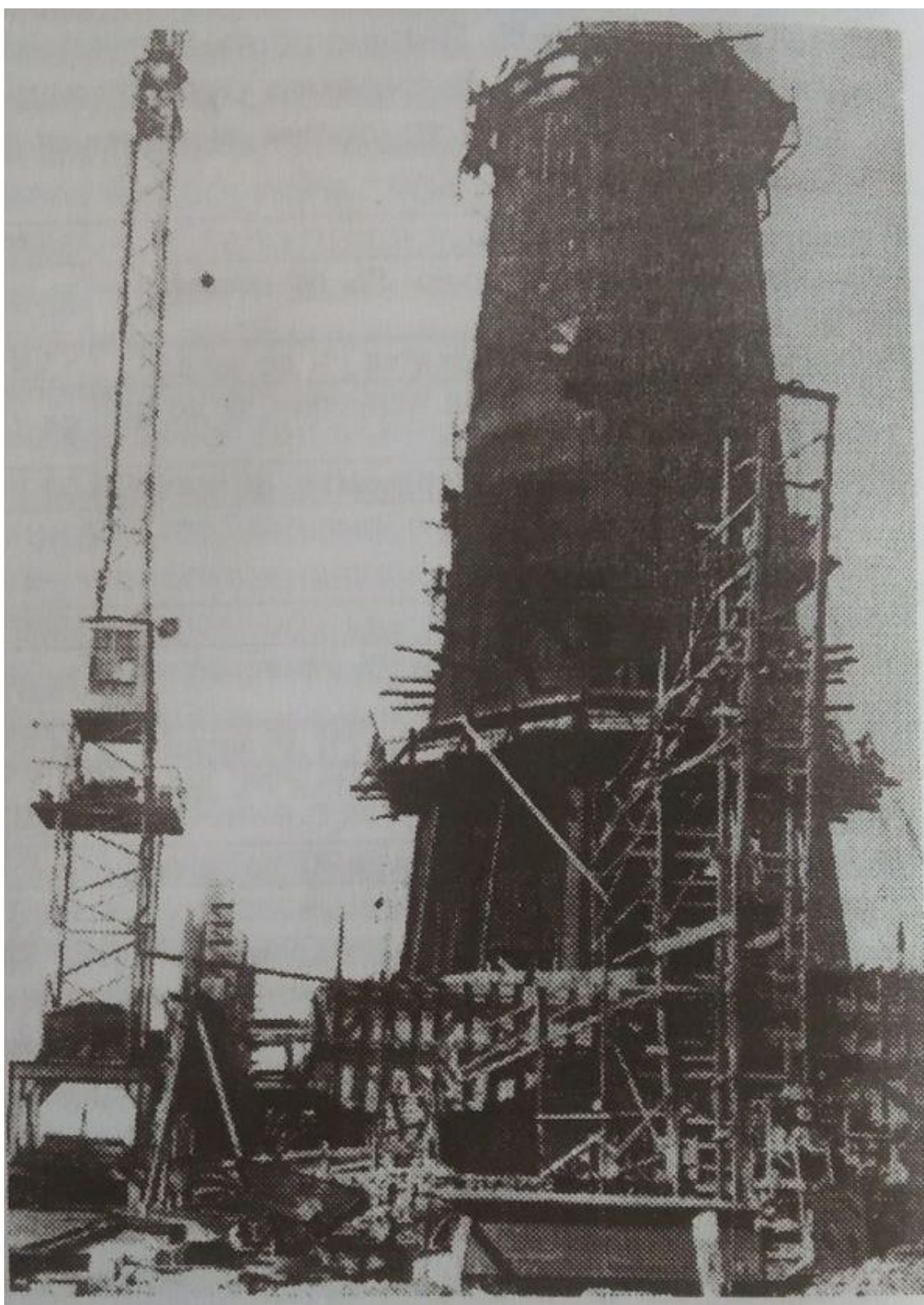
Додаток В



У діаграмі наводиться статистика збільшення чисельності робітників промисловості Кривбасу та гірничої сфери за 1920 ті роки.

(Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. Т. 1. С. 529-530).

Додаток Д



Будівництво першої доменної печі, металургійного заводу «Криворіжсталь».
1933 р.

(Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. Т. 1. С. 382).

Додаток Ж

Як живуть шахтарі

Розкидався, розкидався поблизу Кривого Рогу залізорудний район. Багато їх, копалень. Постраждали вони під час громадянської війни. Нині діють копальні: Артемівський, К. Лібкнехта та «Жовтнева революція». Кипить гарячкова підготовча робота на Колачівському руднику. Скоро пустять... Робота на копальнях, головним чином, підземна. Видобування заліза під землею провадиться тільки на руднику ім. К. Лібкнехта. Руди на Криворіжжі непочатий край. Якістю висока, залізом багата. Ось, приблизно, на Артемівському руднику в руді міститься 55-70% заліза. Вироблення доведено до норми довоєнного часу. На всіх копальнях зайнято до 3000 робітників. Найбільший Артемівський - понад 1000 шахтарів, майже стільки ж на руднику ім. Жовтневої революції. Близько 600 на Лібкнехтівському та близько 200 на Колачівському. Склад робітників змішаний. Поряд із професійними рудокопами працюють так звані сезонні. Цю групу робітників складають місцеві городяни та навколишнє селянство. У період польових робіт сезонники залишають копальні. Це, звичайно, відбивається на роботі копалень. Підсилити ж кількість фахівців неможливо через брак квартир. Між цими обома категоріями шахтарів помітна велика різниця. Професіонал-бідняк мешкає на заробіток. Сезонник має будинок, господарство, землю. Рудокоп весь поглинений життям своєї копальні, сезонник же остільки, оскільки копальні робота є його підсобним промислом для поліпшення свого господарства.

Тяжко працювати рудокопам. Багато недоліків за умов роботи. У шахтах протяги, іноді шкідливі гази. Завжди небезпека обвалу, а в розвідувальних шахтах неймовірна вогкість: вода просочується крізь стіни, капає зверху, утворюючи величезні калюжі та непроглядний бруд. Спецодяг... Ох, спецодяг, спецодяг... «постійного постачання». Постачання носить випадковий характер. А якщо вже видадуть одяг, то ніяк не натягнеш, не лізе: коротке, вузьке. Мучиться шахтар, силою натягне її, тоді вона так стисне руху, що рудокоп позбавлений можливості діяти киркою та лопатою...

«Зірка» 06 березня 1924 р.

(Мельник. О. О., Стеблина. І. О. Криворіжжя у газетах і журналах кінця XIX – початку XX століття (1881–1925). 2-ге вид., випр. і доп. Київ, 2023. С. 237 – 238.)

Додаток З

Як живе гірник на руднику ім. «Жовтневої революції»

Наші гірники живуть у казармах. Устаткування погане. Повітря важке. Ліжко, на якому відпочивають робітники, складається із залізного ліжка, на якому лежать 3-4 несклочені дошки. Гірнику доводиться самому бути і куховаркою. Прийде з роботи, немає можливості навіть обмити обличчя і руки, тому що здебільшого вода в умивальниках відсутня, тому що не залежать від сторожа і прибиральника, який обслуговує приміщення. Що ж їсть робочий холостяк? Хліб, оселедці, просол, а іноді раз на тиждень щось зварить, на кшталт якоїсь юшка. А чому б їм не найняти разом куховарку, яка варила б їм їсти. Та тому, що на такій платні важко навіть себе одного утримувати, не те що куховарку. Потрібно було б покращити життя гірника, влаштувати їдальні. Від несприятливих матеріальних умов залежить культурний рівень гірника. Не вправно йому прийти в клуб, у своєму робочому брудному одязі, і почути на свою адресу «червоношкірий». Та й самому неприємно бачити себе у такому вигляді.

Рабкор П. "Зірка". 03 квітня 1924 р.

(Мельник. О. О., Стеблина. І. О. Криворіжжя у газетах і журналах кінця ХІХ – початку ХХ століття (1881–1925). 2-ге вид., випр. і доп. Київ, 2023. С. 257.)

Додаток Е

Становище гірників треба покращити.

З побуту шахтарів

Рудник ім. тов. Артема. Зі всіх гірників гірше, ніж усім, доводиться шахтарям, які працюють на відкритих вибоях, де йде добування рули. Багато поневірянь доводиться переносити гірнику, працюючи просто неба. У дощі, хуртовини, холоди і мороз роздягнені, босі шахтарі все ж таки твердо і впевнено довбають гірську породу. Заробіток украй невеликий. По 8-му розряду він ледве виганяє 28 руб. 6 коп. Кодекс законів про працю безперечно говорить про те, що у передсвяткові дні робота повинна проводитись протягом 6-ти годин. Наш же госпорган вимагає 8-ї години роботи, або ж, в іншому випадку, сплачує лише за 6 годин.

Адже шахтарю треба і себе одягнути, і сім'ю. Білизни треба придбати, і все ніяк не зберешся з силами урвати на це з мізерного заробітку. Гірники працюють наполегливо. Вони наполегливі, незважаючи ні на що, і незважаючи на всі негаразди, відновлюють зруйновану промисловість. Загальний голос гірників, що потрібно було б покращити матеріальне становище, щоб гірник міг упорядкувати себе і свою сім'ю, сім'я була сита, щоб його не цуралися при зустрічі, боячись забруднитись.

Гірники Артемівського рудника. (7 підписів)

"Зірка". 03 червня 1924 р.

(Мельник. О. О., Стеблина. І. О. Криворіжжя у газетах і журналах кінця XIX – початку XX століття (1881–1925). Київ, 2023. С. 272.)